

Τμήμα Ψυχολογίας Παντείου Πανεπιστημίου
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ / ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ & ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

**Κοινωνικές αναπαραστάσεις σχετικά με τη στρατιωτική
ταυτότητα, ενσυνείδητα συναισθήματα και
αυτοεκτίμηση των Στρατιωτικών -**

**Social representations on military identity, self-conscious
emotions and self-esteem of military stuff**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΗ: ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΤΕΝΤΟΛΟΥΡΗΣ

A.M. : 01700622m003

ΕΠΟΠΤΗΣ: ANNA ΜΑΝΤΟΓΛΟΥ

A΄ ΜΕΛΟΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΡΔΟΥΤΗΣ

B΄ ΜΕΛΟΣ: ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μελέτη της αυτοεκτίμησης και των ενσυνείδητων συναισθημάτων σε μειονοτικές ή μη κοινωνικές ομάδες υπήρξε ανέκαθεν ένα από τα βασικότερα πεδία ενδιαφέροντος του τομέα της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Η σύνδεση της υπαγωγής σε μία κοινωνική κατηγορία και η αίσθηση μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ταυτότητας με ενσυνείδητα συναισθήματα όπως η υπερηφάνεια, η ντροπή και η ενοχή και κατ' επέκταση με την συλλογική αυτοεκτίμηση, δηλαδή την αυτοεκτίμηση που αναφέρεται στη εκάστοτε κοινωνική ταυτότητα, αποτελεί μία αναγκαιότητα για τον κάθε μελετητή του κλάδου. Η παρούσα μελέτη εστιάζεται στην στρατιωτική ταυτότητα συγκεκριμένα και αντλεί δεδομένα από συνεντεύξεις με στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων που πραγματοποιήθηκαν για το σκοπό αυτό. Τα ευρήματα δείχνουν ότι η θετική εικόνα και στάση που έχουν οι στρατιωτικοί για την κοινωνική τους ταυτότητα, όπως έχει διαμορφωθεί από την προσωπική τους γνώση και εμπειρία, η θετική ανατροφοδότηση που λαμβάνουν από τους πολίτες και οι συναφείς θετικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας για το θεσμό, καθώς και η εξέχουσα συμβολή του στρατεύματος στη νεότερη ιστορία της χώρας, σχετίζονται με το συναίσθημα της υπερηφάνειας και με συνολικά υψηλή συλλογική αυτοεκτίμηση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	1
Περιεχόμενα.....	2
1. Εισαγωγή.....	3
1.1 Θεωρητικό πλαίσιο-βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	3
1.2 Ερευνητικό σκεπτικό-υποθέσεις.....	7
1.3 Επιστημολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο.....	9
2. Μέθοδος.....	12
2.1 Συμμετέχοντες-δείγμα.....	12
2.2 Διαδικασία.....	14
2.3 Μέσα συλλογής δεδομένων.....	17
3. Αποτελέσματα.....	19
3.1 Θεματικός χάρτης.....	19
3.2 Παρουσίαση και ανάλυση ευρημάτων.....	21
4. Συζήτηση-συμπεράσματα.....	32
4.1 Ερευνητικοί περιορισμοί.....	34
4.2 Μελλοντικές προοπτικές.....	35
Επίλογος.....	36
Βιβλιογραφία.....	37
Παραρτήματα.....	40
Παράρτημα «Α».....	40
Παράρτημα «Β».....	41
Παράρτημα «Γ».....	42

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θεωρητικό πλαίσιο – βιβλιογραφική ανασκόπηση

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αναδείξει στάσεις, συναισθήματα και αντιλήψεις των στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων (Ε.Δ.) αναφορικά με την επαγγελματική κοινωνική τους ταυτότητα, δηλαδή τη στρατιωτική, καθώς και να μελετήσει το πώς οι στάσεις και τα συναισθήματα αυτά συνδέονται πρώτον με τις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις σε ό,τι αφορά τη στρατιωτική ταυτότητα, και δεύτερον με την αυτοεκτίμησή τους ως μελών της εν λόγω κοινωνικής κατηγορίας. Να μελετήσει δηλαδή το πώς η ανατροφοδότηση που λαμβάνουν οι στρατιωτικοί κατά την αλληλεπίδραση με τον κοινωνικό τους περίγυρο επηρεάζει την προσωπική τους στάση, συναισθήματα και τελικώς τη συλλογική τους αυτοεκτίμηση.

Συνολικά, το παρόν πόνημα αφορμάται από τις βασικές θεωρίες της Κοινωνικής Ψυχολογίας πάνω στην Ταυτότητα και την Αυτοκατηγοριοποίηση, των Tajfel και Turner (1979), όπως και την Κοινωνική Μνήμη, του Halbwachs (1980), και τις Κοινωνικές Αναπαραστάσεις, των Moscovici και Jodelet (1989). Στο πλαίσιο μιας σύντομης ιστορικής αναδρομής, αξίζει ακόμη να σημειωθούν οι θεωρητικές θέσεις των James (1890), Durkheim (1898), Le Bon (1908), Wundt (1916) και Mc Dougal (1920) πάνω στο Συλλογικό ή Κοινωνικό Εαυτό, το Κοινωνικό Αντικείμενο και το Συλλογικό Εμένα, όπως αναφέρουν οι Hogg & Vaughan (2011, σ.114). Έννοιες που σχετίζονται με μεταγνωστικές διεργασίες και συγκεκριμένα με την ικανότητά μας να αντιλαμβανόμαστε τον τρόπο που μας βλέπουν οι άλλοι και εμείς τον εαυτό μας κατά την αλληλεπίδρασή μας μαζί τους.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούν οι μελέτες: α) των Turner, Oakes, Haslam & McGarty (1994) αναφορικά με τη σχέση μεταξύ του ατομικού και του κοινωνικού εαυτού υπό το πρίσμα της Θεωρίας της Αυτοκατηγοριοποίησης, που επικεντρώνονται στην εναλλαγή στην αυτοαντίληψη μεταξύ προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας και στο πώς το πλαίσιο αναφοράς διαφοροποιεί με ρευστό τρόπο την τάση για αυτό-κατηγοριοποίηση, παρέχοντας στο άτομο γνωστική και συμπεριφορική ευελιξία στον τρόπο που δομεί την αυτοαντίληψή του. β) Των Simon, Pantaleo & Mummendey (1995), όσον αφορά τη συσχέτιση ανάμεσα στην εστίαση στις αντιλαμβανόμενες ενδοομαδικές διαφορές ή ομοιότητες και την έμφαση αντίστοιχα στον ατομικό ή το συλλογικό εαυτό, όπου βρέθηκαν συστηματικές διαφοροποιήσεις, ανάλογα με τη βαρύτητα που είχαν για τα υποκείμενα τα χαρακτηριστικά της ενδοομάδας.

Επιπλέον, ένα γενικό ερώτημα το οποίο απασχόλησε τον γράφοντα κατά το σχεδιασμό της παρούσας εργασίας είναι κατά πόσο η επιμέρους κοινωνική ταυτότητα και οι συναφείς αναπαραστάσεις της που κυριαρχούν σε πολιτισμικό επίπεδο σε μια κοινωνία, όπως η ελληνική, συνδέονται με την αυτοεκτίμηση, ατομική και συλλογική, η οποία αποτελεί βασική προϋπόθεση για την αυτοαποτελεσματικότητα και την ικανότητα προσαρμογής και εύρυθμης λειτουργίας στην κοινωνική καθημερινότητα. Η επιμέρους κοινωνική ταυτότητα μπορεί να είναι φυλετική, εθνική ή εθνοτική, θρησκευτική, επαγγελματική, να αφορά το φύλο ή το σεξουαλικό προσανατολισμό, τη σωματική ή ψυχική υγεία και ακεραιότητα, κλπ. Για το σκοπό αυτό θα ακολουθήσει μια αδρή αναδρομή στη σχετική βιβλιογραφία.

Αναφορικά με τη φυλετική και την εθνοτική μειονοτική ταυτότητα, σημαντικά ευρήματα έφεραν στο φως οι Liu, Wilson, McClure, & Higgins (1999) με τις μελέτες τους στους Μαορί της Ν. Ζηλανδίας, όπου διαπιστώθηκε ότι γεγονότα του ιστορικού παρελθόντος συνδέονταν με αισθήματα εθνικής υπερηφάνειας και ενδοομαδικής εύνοιας, κατ' αντιστοιχία με τις θεωρίες της Κοινωνικής Ταυτότητας, της Κοινωνικής Κατηγοριοποίησης και των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων. Οι Liu & Hilton (2005) διαπίστωσαν, επίσης, πως οι διαφορετικές εθνικές και εθνοτικές αναπαραστάσεις σχετίζονται με διαφορετικές πολιτικές στάσεις, ενώπιον γεγονότων που ανακλύπτουν, όπως και με την επιλογή στρατηγικών διαχείρισης της αρνητικής κοινωνικής ταυτότητας, στη βάση των ανωτέρω θεωριών. Τέλος, οι Spinner-Halev & Theiss-Morse (2003) έδειξαν ότι η αυτοεκτίμηση και ο αυτοσεβασμός είναι στενά συνυφασμένες με την εθνική ταυτότητα, πράγμα το οποίο οδηγεί συχνά τους ανθρώπους να δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στα συλλογικά συμφέροντα παρά στα προσωπικά, από την άλλη βρήκαν όμως ότι οι άνθρωποι νιώθουν καλύτερα όταν η εθνική τους ενδοομάδα υπερέχει των άλλων, εξαιρώντας μια διάσταση ανταγωνιστικότητας και υποκειμενικότητας στο θέμα της συλλογικής αυτοεκτίμησης, ανταγωνιστικότητας που μπορεί να μετεξελιχθεί σε εχθρότητα απέναντι στις εξωομάδες, ιδιαίτερα όταν το διακύβευμα είναι πόροι και πολιτική ισχύς.

Παραμένοντας στο πλαίσιο της εθνοτικής και φυλετικής μειονοτικής ταυτότητας, σε έρευνα της Fryberg (2004) επιβεβαιώθηκε η σχέση ανάμεσα στις κοινωνικές αναπαραστάσεις με τις οποίες είναι ενδεδυμένη σε σημειολογικό επίπεδο η ινδιάνικη ταυτότητα στη συλλογική μνήμη της αμερικανικής κοινωνίας, και το χαμηλό επίπεδο αυτοεκτίμησης, κοινοτικής αυτοαποτελεσματικότητας και προσδοκιών για τις δυνατότητες εαυτού των μελών της μειονότητας, τα οποία μάλιστα βρέθηκε ότι διέπονται και από υψηλό βαθμό στερεοτυπικής απειλής κατά τις αλληλεπιδράσεις τους με την πλειονότητα.

Σχετικά με την επίδραση της συλλογικής νοηματοδότησης ιστορικών γεγονότων, την έγερση συγκεκριμένων ενσυνείδητων συναισθημάτων, καθώς και την επίδραση της ιστορίας πάνω στην τρέχουσα αυτοεκτίμηση, συλλογική ή ατομική, ενδιαφέρουσες είναι οι μελέτες: α) των Dresler-Hawke & Liu (2006) στη συλλογική ενοχή και ντροπή των σύγχρονων νεαρών Γερμανών για τα εγκλήματα του Γ' Ράιχ, δηλαδή αρνητικές πτυχές της εθνικής τους ταυτότητας, και το πώς αυτά συνδέονται με τη συλλογική τους αυτοεκτίμηση¹. β) των Doosje, Branscombe, Spears, & Manstead (1998) στη συλλογική ενοχή και τις συμπεριφορικές αποκρίσεις στην ενοχή αυτή, όπου φάνηκε ότι σε συνθήκη όπου παρουσιάζονταν τόσο θετικές όσο και αρνητικές πτυχές της εθνικής τους ιστορίας, άτομα με χαμηλή ταύτιση με την εθνική ενδοομάδα ένιωθαν περισσότερη συλλογική ενοχή από τα άτομα με υψηλή ταύτιση, για τις αρνητικές πλευρές της, ενώ δεν υπήρξε καμία συσχέτιση με τα επίπεδα της προσωπικής ενοχικότητας του κάθε ατόμου.

Περαιτέρω, σημαντική στη συγκεκριμένη θεματική είναι η συμβολή της Μαντόγλου (2014), η οποία έδειξε πρώτον ότι υπάρχουν εκούσιες και ακούσιες οργανωτικές αρχές σκέψης όσον αφορά την ανάκληση του ιστορικού παρελθόντος της Ελλάδας: α) μια ισχυρή και κυρίαρχη μνήμη, β) μια ηγεμονική μνήμη περηφάνιας, γ) μια τραυματική λήθη, και δ) μια λήθη ντροπής. Κατά δεύτερον και σύμφωνα με τις σχετικές θεωρίες της Κοινωνικής Ταυτότητας και των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων, στο πλαίσιο της (εθνικής) ενδοομαδικής εύνοιας παρατηρείται η κοινωνική τάση να υπερτονίζονται γεγονότα που συνδέονται με ένα ένδοξο και κυρίαρχο παρελθόν (κοινωνική μνήμη) τα οποία προωθούν την εθνική υπερηφάνεια, και να αποσιωπώνται έως και να λησμονιούνται τραυματικές εικόνες και γεγονότα ντροπής από το ιστορικό αυτό παρελθόν. Ο στόχος της αυτόματης εν πολλοίς αυτής συλλογικής διεργασίας και τάσης είναι να διατηρηθεί σε υψηλό βαθμό η συλλογική αυτοεκτίμηση, η σχετική με την εθνική ταυτότητα, και κατ' επέκταση η κοινωνική συνοχή, ομοψυχία και αλληλεγγύη.

Στη θεματική της συλλογικής ή κοινωνικής μνήμης, αξίζει να αναφερθεί: α) το ομώνυμο έργο των Middleton & Edwards (1990), στο οποίο προσεγγίζεται η μνήμη και η λήθη ως αμιγώς κοινωνικές δραστηριότητες, μορφές κοινωνικής δράσης, που συντελούνται με καθαρά πραγματιστικό τρόπο στο πλαίσιο επικοινωνιακών στοχεύσεων και πρακτικών, και που εν τέλει καθορίζουν το συλλογικό παρελθόν και διαμορφώνουν το συλλογικό παρόν και μέλλον. β) Η θεωρητική προσέγγιση του Straub (1993), κατά την οποία και υπό

¹ Σύμφωνα με τη Μαντόγλου (2014) το αίσθημα της ντροπής-ενοχής είναι πιο ισχυρό στους Δυτικο-γερμανούς, καθώς οι Ανατολικο-γερμανοί μέσω της κομμουνιστικής ιδεολογίας που κυριαρχούσε έως και την πτώση του Τείχους έβρισκαν ένα ισχυρό άλλοθι για την αποστασιοποίησή τους από το ναζιστικό ιστορικό παρελθόν του λαού τους

το επιστημολογικό κάτοπτρο του κονστρουκτιβισμού οι έννοιες της συλλογικής μνήμης και του συλλογικού παρελθόντος συλλαμβάνονται ως δομικά στοιχεία της κουλτούρας μιας κοινωνίας, στο πλαίσιο της οποίας δρουν ως ρυθμιστές για την παραγωγή και επικοινωνία των συλλογικών εμπειριών της κοινωνίας αυτής.

Περνώντας έπειτα στις επαγγελματικές κοινωνικές ταυτότητες, και ιδιαίτερα στη στρατιωτική, στην οποία αναφέρεται και το θέμα της παρούσας εργασίας, μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας επικεντρώνεται στους βετεράνους στρατιωτικούς πολέμων και στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην προσαρμογή τους στη νέα τους καθημερινότητα μετά την επιστροφή τους στην πατρίδα. Άξια αναφοράς είναι η έρευνα των Orazem, Frazier, Schnurr, Oleson, Carlson, Litz & Sayer (2016), οι οποίοι έδειξαν ότι οι βετεράνοι πολέμου νιώθουν σαν να μην ανήκουν στη κοινωνία των πολιτών, νιώθουν αρνητικά συναισθήματα για αυτή και δυσκολεύονται να βρουν νόημα ζωής σε αυτή².

Στο πλαίσιο των μειονοτικών σεξουαλικών ταυτοτήτων και τον αντίκτυπο που έχουν τα συναφή αρνητικά στερεότυπα στην ψυχική υγεία των μελών της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, αξιοσημείωτη είναι η μελέτη και τα σχετικά ευρήματα της Szymanski (2008) πάνω στη σχέση μεταξύ του εσωτερικευμένου ετεροσεξισμού και της σύγκρουσης των ρόλων φύλου από τη μία και την αρνητική ψυχική διάθεση και τη μειωμένη αυτοεκτίμηση από την άλλη. Δηλαδή τα άτομα με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό τείνουν να βιώνουν χαμηλότερη ψυχική ευημερία και να έχουν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση, κάτι που δύναται να εξηγηθεί σε σημαντικό βαθμό από τα αρνητικά στερεότυπα με τα οποία είναι συνδεδεμένη η εν λόγω ταυτότητά τους και από τις διακρίσεις τις οποίες συστηματικά υφίστανται.

Παράλληλα, αξιολογή συμβολή στη σχετική βιβλιογραφία αποτελεί το ερευνητικό έργο του Leary (2007) αναφορικά με τα ενσυνείδητα συναισθήματα. Οι άνθρωποι βιώνουν ενοχή, ντροπή, υπερηφάνεια, αλλά και αμηχανία και κοινωνικό άγχος, λόγω του τρόπου με τον οποίο πιστεύουν ότι αξιολογούνται ή ενδέχεται να αξιολογηθούν από τους άλλους. Αυτή η εσωτερικευση της οπτικής των τρίτων για τον Εαυτό αποτελεί μια συνηθισμένη μεταγνωστική λειτουργία του μέσου ενήλικου και σε φυσιολογικά επίπεδα είναι συνυφασμένη με την αυτοενημερότητα και την αυτοεκτίμηση, ενώ σε δυσλειτουργικά επίπεδα με την ευαισθησία στην απόρριψη και την ευθιξία. Μάλιστα, η αυτοαξιολόγηση και η αυτοαντίληψη με βάση ένα εσωτερικευμένο πρότυπο κάποιου «γενικευμένου άλλου» δύναται να προσεγγίσει ενίοτε και παρανοϊκά επίπεδα, οπότε μετατρέπεται είτε σε διαρκή

---

² Το εύρημα αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στην έλλειψη αποδοχής από την τοπική κοινωνία της νομιμότητας των συρράξεων στις οποίες μετείχαν οι εν λόγω βετεράνοι, σε αντίθεση ενδεχομένως με απόστρατους εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων

καχυποψία και επιφυλακτικότητα για τα κίνητρα και τη στάση των άλλων, είτε σε στερεοτυπική απειλή. Από την άλλη, όταν το πρόσημο της κοινωνικής σύγκρισης είναι θετικό και η αυτοαξιολόγηση λαμβάνει χώρα με αισιόδοξο τρόπο τότε κυριαρχεί το συναίσθημα της υπερηφάνειας και η θετική εικόνα για τον κοινωνικό εαυτό.

Ερευνητικό σκεπτικό-υποθέσεις

Σημαντικό ερέθισμα για τη σχεδίαση και εκπόνηση της παρούσας εργασίας υπήρξε καταρχήν ο προβληματισμός του ερευνητή για το πώς αυτοπροσδιορίζεται ο Στρατιωτικός με βάση τη συγκεκριμένη ιδιότητά του και τον κοινωνικό του ρόλο, καθώς και το πώς αισθάνεται όντας μέλος της ενδοομάδας των Ενόπλων Δυνάμεων, μέσα από το πρίσμα των κοινωνικών αναπαραστάσεων που επικρατούν και την ανατροφοδότηση που δέχεται από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Κατά δεύτερον, ο προβληματισμός επεκτάθηκε και στο πώς πιστεύουν οι στρατιωτικοί ότι τους βλέπει γενικά η κοινωνία, ή έστω το μεγαλύτερο τμήμα της, στις επικρατούσες δηλαδή κοινωνικές αναπαραστάσεις και πεποιθήσεις. Στη βάση αυτή γεννήθηκε το σκεπτικό διερεύνησης της σύνδεσης ανάμεσα στις πράξεις της εν λόγω ενδοομάδας στο ιστορικό παρελθόν και τα συναφή γεγονότα από τη μία και τα ενσυνείδητα συναισθήματα της υπερηφάνειας, της ντροπής και της ενοχής, και τη συλλογική αυτοεκτίμηση του Στρατιωτικού από την άλλη. Συναισθήματα και αυτοεκτίμηση δηλαδή μεταβάλλονται ή όχι όταν, μέσω συγκεκριμένων ιστορικών αναφορών ή μέσω της αντιστικτικής διάκρισης κατά την αλληλεπίδραση των στρατιωτικών με πολίτες, έρχεται στο προσκήνιο³ σε κοινωνικό και επικοινωνιακό επίπεδο η εν λόγω αναφορά και ταυτότητα του Έλληνα Στρατιωτικού;

Με βάση το ανωτέρω ερευνητικό σκεπτικό και τα συναφή ερωτήματα, διατυπώθηκαν ορισμένες σχετικές υποθέσεις από πλευράς ερευνητή, οι οποίες αποτύπωναν τις προσδοκίες του σχετικά με τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης. Πρώτον, αναμένεται γενικώς θετική σύνδεση ανάμεσα στη στάση του Στρατιωτικού απέναντι στο θεσμό των Ε.Δ. και τη συναφή κοινωνική ομάδα στην οποία υπάγεται από τη μία, και τη συλλογική του αυτοεκτίμηση ως μέλους της ομάδας αυτής από την άλλη. Δεύτερον, αναμένεται ανάλογη σύνδεση και στον τρόπο που οι Στρατιωτικοί αντιλαμβάνονται τις αναπαραστάσεις που κυριαρχούν στη συλλογική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας αναφορικά με τη στρατιωτική κοινωνική ταυτότητα από τη μία, και στη συλλογική τους αυτοεκτίμηση από την άλλη.

---

³ Γίνεται δηλαδή προεξάρχουσα («salient») ανάμεσα στις λοιπές διαστάσεις του Κοινωνικού Εαυτού

Τρίτον, αναμένεται ότι τα ενσυνείδητα συναισθήματα της ντροπής και της ενοχής συνδέονται θετικά με την αρνητική στάση των ίδιων των στρατιωτικών απέναντι στη στρατιωτική τους ταυτότητα, τις αρνητικές κοινωνικές αναπαραστάσεις της εν λόγω ταυτότητας και αναφοράς και τη μειωμένη συλλογική αυτοεκτίμηση των πρώτων. Τέλος, το ενσυνείδητο συναίσθημα της υπερηφάνειας αναμένεται να συνδέεται θετικά με την ευνοϊκή στάση απέναντι στην στρατιωτική ταυτότητα, τις θετικές κοινωνικές αναπαραστάσεις της εν λόγω ταυτότητας και αναφοράς, και την αυξημένη συλλογική αυτοεκτίμηση τους.

Στις αναμενόμενες δυσκολίες σχετικά με τον μεθοδολογικό σχεδιασμό και το πρακτικό σκέλος της ερευνητικής διαδικασίας συγκαταλέχθηκαν: α) η αμυντικότητα και επιφυλακτικότητα εν γένει των στρατιωτικών να εκδηλώσουν τη στάση και τις απόψεις τους πάνω στα κοινωνικο-ψυχολογικά θέματα που ερευνώνται, β) η εκ προοιμίου δυσκολία τους να εκφραστούν συναισθηματικά σε ό,τι αφορά το σκέλος των ενσυνείδητων συναισθημάτων εξαιτίας της ιδιαιτερότητας της φύσης των στρατιωτικών, ακριβώς λόγω του ότι οι άνθρωποι αυτοί στην πλειονότητά τους δεν έχουν εκπαιδευτεί στο να «ανοίγονται συναισθηματικά», γ) η πρακτική δυσκολία να αποτυπωθούν με ρητό τρόπο κατά την απομαγνητοφώνηση και την κωδικοποίηση των σημειώσεων που κρατήθηκαν, οι παραγλωσσικές και μη λεκτικές εκδηλώσεις των συμμετεχόντων.

Στους θεωρητικούς περιορισμούς της παρούσας εργασίας περιλαμβάνονται σχετικά ερωτήματα του ερευνητή και προεκτάσεις του σκεπτικού του τα οποία λόγω έλλειψης των απαραίτητων πόρων και χρόνου δεν κατέστη εφικτό να συμπεριληφθούν στο πλαίσιο της εν λόγω έρευνας. Συγκεκριμένα, επιθυμία του γράφοντος ήταν να διερευνηθεί εάν και κατά πόσο η εξάρτηση της αυτοεκτίμησης και της αυτοαντίληψης του ατόμου από τη γνώμη των άλλων, δηλαδή ο βαθμός αλλοκεντρικότητάς του, το καθιστά πιο επιρρεπές στην αρνητική κριτική και τη στερεοτυπική απειλή για την υπό μελέτη πτυχή του Κοινωνικού του Εαυτού, δηλαδή την ιδιότητα του Στρατιωτικού. Με άλλα λόγια, κατά πόσο δύναται η παράμετρος της αλλοκεντρικότητας σε επίπεδο ατόμου – και κατ' επέκταση ο κολλεκτιβισμός σε επίπεδο κοινωνίας - να δράσει ως ρυθμιστής της σχέσης ανάμεσα στις επικρατούσες αναπαραστάσεις της κοινωνικής ταυτότητας και την αυτοεκτίμηση του ατόμου.

Έπειτα, θα μπορούσε εναλλακτικά να διερευνηθεί κατά πόσο η ταύτιση ενός στρατιωτικού με την επαγγελματική του ταυτότητα (δηλαδή το κατά πόσο ηγεμονική και κυριαρχική είναι γι' αυτόν η αναπαράσταση της στρατιωτικής ταυτότητας και αναφοράς) συνδέεται με την ένταση των ενσυνείδητων συναισθημάτων που μελετώνται, δηλαδή της

υπερηφάνειας, της ντροπής και της ενοχής για γεγονότα και προσωπικότητες που συνδέονται με τη δράση του Στρατού στο ιστορικό παρελθόν. Στο σημείο αυτό μια υπόθεση που θα μπορούσε να γίνει ή και να αποτελέσει αφορμή για περαιτέρω έρευνα στο μέλλον είναι ότι η πολυπλοκότητα του Κοινωνικού Εαυτού, ήτοι η ποικιλομορφία στο συνολικό «μωσαϊκό» της κοινωνικής ταυτότητας, συνδέεται και συσχετίζεται με θετικό τρόπο με την αυτοεκτίμηση.

Επιστημολογικό και μεθοδολογικό πλαίσιο

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, το θεωρητικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας εδράζεται στα πορίσματα μελετών της Κοινωνικής Ψυχολογίας, καθώς και άλλων Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, όπως η Κοινωνιολογία, η Κοινωνική Ανθρωπολογία κλπ. Πέραν των θεωριών της Κοινωνικής Ταυτότητας και Αυτοκατηγοριοποίησης, των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων και Κοινωνικής Μνήμης που αναφέρθηκαν ανωτέρω, ιδιαίτερη μνεία πρέπει να αποδοθεί στις προσεγγίσεις των προσωπικών νοητικών κατασκευών του Kelly (1955) και της διά του Λόγου Ψυχολογίας⁴ των Potter & Wetherell (1987).

Σε ό,τι αφορά τώρα το επιστημολογικό «παράδειγμα» με όρους T. Kuhn, στο οποίο εντάσσεται το σκεπτικό, η κοσμοαντίληψη, οι επιστημολογικές και μεθοδολογικές αρχές της έρευνας, αξίζει να σημειωθεί η ισχυρή επίδραση του μοντέρνου ρεύματος του κονστρουκτιβισμού⁵ και του μεταδομισμού, καθώς και παλαιότερες μεταθεωρητικές θέσεις με προεξάρχουσα την προθετικότητα του Brentano (1874), τη φαινομενολογία του Husserl⁶ (1900), και τον ανθρωπισμό του Maslow (1962). Όλα αυτά τα φιλοσοφικά και μεταθεωρητικά ρεύματα πλαισιώνουν τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων και την ποιοτική μεθοδολογία, στις οποίες εδράζεται θεωρητικά και μεθοδολογικά η παρούσα μελέτη.

Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο των θεωρητικών, μεταθεωρητικών και επιστημολογικών αυτών προσεγγίσεων, τα γεγονότα ποτέ δε μιλούν ανεξάρτητα από τα πρόσωπα που τα βιώνουν ή τα παρατηρούν. Απεναντίας, η γνώση και η εμπειρία τείνουν να ανακατασκευάζονται και να συν-κατασκευάζονται διαρκώς κοινωνικά, ενώ η

⁴ Αφορά στις «πολύπλοκες διαδικασίες συνδιαμόρφωσης νοημάτων στις καθημερινές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις μέσω της γλώσσας» (Gergen, 1999, στο Πουρκός & Ίσαρη, 2015, σ.57), καθώς και στη σχετικότητα της γνώσης, η οποία είναι ρευστή και κοινωνικά κατασκευασμένη και έχει μεταξύ άλλων και πολιτική διάσταση

⁵ Οπ.αν.

⁶ Σύμφωνα με τη φαινομενολογική μέθοδο του Husserl, «παρατηρώντας στην έμμονη θέαση, τη ροή των φαινομένων, φθάνουμε από φαινόμενο σε φαινόμενο και σε τίποτε άλλο εκτός από φαινόμενο» (Ίσαρη & Πουρκός, 2015, σ.54)

ανθρώπινη συμπεριφορά είναι απρόβλεπτη και ρευστή και η ερμηνεία-κατανόηση του κόσμου καθαρά υποκειμενική. Για το λόγο αυτό τα επιμέρους φαινόμενα χρειάζεται να μελετώνται στο δυναμικό τους οικολογικό, κοινωνικο-ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Μάλιστα, η συχνή συνειδητοποίηση μέσω του διαλόγου ενός αρχικά μη νοηματοδοτημένου γεγονότος και οι εκ νέου ανατροφοδοτήσεις οδηγούν στον περιοδικό μεθοδολογικό ανασχεδιασμό της έρευνας (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Αυτό συνιστά και ένα βασικό πλεονέκτημα της ποιοτικής μεθοδολογικής προσέγγισης, η οποία διέπει την παρούσα έρευνα. Η ρευστότητα και το άγνωστο της ανθρώπινης εμπειρίας και συνείδησης θέτουν τον ερευνητή σε θέση αδυναμίας και όχι ισχύος, σε αντίθεση με ότι συχνά παρατηρείται στην περίπτωση της ποσοτικής μεθοδολογικής προσέγγισης, με αποτέλεσμα να προκαταλαμβάνονται πολλές φορές τα αποτελέσματα και οι κρίσεις-απαντήσεις των συμμετεχόντων. Αντιθέτως, η ποιοτική έρευνα είναι ιδιογραφική, συγκεκριμενική, πλαίσιοθετημένη, ερμηνευτική, νατουραλιστική, δηλαδή ενταγμένη στο φυσικό πλαίσιο. Οι συμμετέχοντες βρίσκονται τουλάχιστον στην ίδια θέση ισχύος με τον ερευνητή, κατά το πρότυπο της κριτικής έρευνας, η οποία αποτελεί μια συνεργατική μορφή έρευνας (Ισαρη & Πουρκός, 2015, κεφ.1).

Ο ερευνητής, λοιπόν, εμπλέκεται με ροτζεριανό τρόπο ⁷ στην υποκειμενική πραγματικότητα των υποκειμένων, τα οποία συμμετέχουν ενεργά και δημιουργικά στην αλληλεπιδραστική διαδικασία και είναι μοναδικά και ιδιαίτερα, με ξεχωριστή προοπτική⁸. Η πλαίσιοθετημένη και διακριτή συμπεριφορά τους δεν εντάσσεται ή διακρίνεται σε συγκεκριμένες μεταβλητές, αλλά θεωρείται και αναλύεται με ολιστικό τρόπο⁹. Στην ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση ο ερευνητικός σχεδιασμός είναι μη δομημένος και ανοιχτός και ο ερευνητικός στόχος συνίσταται στη λεπτομερή κατανόηση σε βάθος των οπτικών των υποκειμένων, την περιγραφή των διαστάσεων-πτυχών της εμπειρίας του με αφηγηματικό ύφος και εκφραστικούς όρους¹⁰, και την οργάνωση-ταξινόμηση μέσω κατάλληλων λογισμικών προγραμμάτων των εμπειρικών δεδομένων και των σχέσεων μεταξύ τους, ώστε να επιτευχθούν εν τέλει μέσα από τη συστηματοποίησή τους «γενικεύσεις», όπως και «εννοιοποιήσεις και συνθέσεις ανώτερου επιπέδου» (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σ.35).

⁷ Δηλαδή με βάση τις ανθρωπιστικές αρχές της ισοτιμίας, της ενσυναίσθησης και της άνευ όρων αποδοχής του άλλου

⁸ Σύμφωνα με την ιδιογραφική προσέγγιση του Allport (1955, (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σ.55)

⁹ Σύμφωνα με τον Dilthey (1977), τα ψυχολογικά φαινόμενα πρέπει να κατανοηθούν στην ολότητά τους (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σ.53)

¹⁰ Σύμφωνα με τον Bruner (1997) «ο αφηγηματικός τρόπος σκέψης χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία νοήματος μέσω της σύνδεσης μια σειράς γεγονότων μέσα στον χρόνο» (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σ.56)

Επιπλέον, σύμφωνα με τους Ίσαρη και Πουρκό (2015), στην ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση η βιβλιογραφία ενέχει «επικουρικό ρόλο», «η σχέση μεταξύ της θεωρίας και της έρευνας είναι ανοιχτή, αλληλεπιδραστική» και «οι έννοιες είναι προσανατολιστικές, ανοικτές, υπό κατασκευή» (σ.31) και δεν υπάρχουν προκαθορισμένες αντιλήψεις κατά την προσέγγιση των συμμετεχόντων που παρεμποδίζουν την ανάδειξη των βαθύτερων νοημάτων της σκέψης και της εμπειρίας τους. Με άλλα λόγια η εμπειρία και η νοηματοδότηση προσεγγίζονται με διεργασίες οικοδόμησης από κάτω προς τα πάνω των εννοιολογικών και σημασιολογικών μονάδων και σταδιακή σύνθεσή τους σε όλο και πιο αφαιρετικές θεματικές κατηγορίες.

Για το σκοπό αυτό απαραίτητη καθίσταται η συνεργασία του ερευνητή με τους συμμετέχοντες και η συνεχής ανατροφοδότησή του από αυτούς, κατά την ανάλυση και τη σύνθεση των πληροφοριακών μονάδων που καταγράφει. Η ανάλυση των δεδομένων γίνεται με βάση την επαγωγική μέθοδο και υπό το πρίσμα της οπτικής γωνίας και της προοπτικής θεώρησης του κόσμου από τους συμμετέχοντες. Μάλιστα, χρειάζεται ανά διαστήματα και με βάση την προαναφερθείσα ανατροφοδότηση να τροποποιεί τα αρχικά δεδομένα, ερωτήματα και στάδια του ερευνητικού σχεδιασμού, επιδεικνύοντας διαρκώς ευελιξία και προσαρμοστικότητα σε πνεύμα αμεροληψίας (Ίσαρη & Πουρκός, 2015).

ΜΕΘΟΔΟΣ

Συμμετέχοντες-δείγμα

Διενεργήθηκε δειγματοληψία σκοπιμότητας με συνολικά δεκαπέντε συμμετέχοντες, επαγγελματίες στρατιωτικούς από μονάδες (στρατόπεδα) του Στρατού Ξηράς και της Πολεμικής Αεροπορίας στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας και συγκεκριμένα στις περιφερειακές ενότητες Λαρίσης και Μαγνησίας. Το σκεπτικό σχετικά με την επιλογή του δείγματος ήταν να πραγματοποιηθούν συνδέσεις ανάμεσα στις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις πάνω στη στρατιωτική ταυτότητα, στα συναισθήματα και τη συλλογική αυτοεκτίμηση των στρατιωτικών, λαμβάνοντας υπόψη τις απαντήσεις στελεχών από διάφορες ειδικότητες και τομείς εργασίας των Ε.Δ. Το μικρό μέγεθος του δείγματος εξηγείται από τον ποιοτικό χαρακτήρα της μεθόδου που υιοθετήθηκε, δηλαδή τη συλλογή δεδομένων μέσω της ημιδομημένης συνέντευξης. Η επιλογή των συμμετεχόντων ήταν στοχευμένη (σκοπιμότητας) και πραγματοποιήθηκε με κριτήριο τη μέγιστη δυνατή αντιπροσώπευση σημαντικών κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του συνολικού πληθυσμού των στρατιωτικών, τα οποία θα αναφερθούν στη συνέχεια. Λόγω της προσβασιμότητας του ερευνητή στο στρατιωτικό περιβάλλον και τον συναφή πληθυσμό, δεν παρουσιάστηκαν δυσκολίες στον εντοπισμό και διαλογή των συμμετεχόντων και τη συνακόλουθη συλλογή των δεδομένων.

Αναφορικά με τα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά, το δείγμα απαρτίστηκε από στρατιωτικό προσωπικό: α) και των τριών Κλάδων των ΕΔ, β) τόσο αξιωματικών όσο και υπαξιωματικών, γ) επιχειρησιακό αλλά και από προσωπικό υποστήριξης, δ) προερχόμενο είτε από στρατιωτικές σχολές είτε από σχετική προκήρυξη, ε) από διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, στ) είτε στην αρχή είτε στη μέση είτε προς το τέλος της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, ζ) και των δύο φύλων, παρότι βέβαια υπήρξε μόνο μία γυναίκα συμμετέχουσα.

Πίνακας 1. Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά ανά συμμετέχοντα

<u>Συμμετέχοντες</u>	Κλάδος	Βαθμός	Ειδικότητα	Προέλευση	Ηλικία	Αρχαιότητα	Φύλο
1ος	Π.Α.	Αξκός	Υποστήριξης	Προκήρυξη	48	>20 έτη	Άνδρας
2 ^{ος}	Π.Α.	Υπξκός	Επχ/σιακή	Προκήρυξη	43	10-20 έτη	Άνδρας
3ος	Π.Α.	Υπξκός	Υποστήριξης	Σχολή	32	10-20 έτη	Άνδρας

4ος	Π.Α.	Υπξκός	Υποστήριξης	Προκήρυξη	47	>20 έτη	Άνδρας
5ος	Π.Α.	Αξκός	Επχ/σιακή	Σχολή	36	10-20 έτη	Άνδρας
6ος	Π.Α.	Αξκός	Υποστήριξης	Σχολή	49	>20 έτη	Άνδρας
7ος	Π.Α.	Αξκός	Υποστήριξης	Σχολή	44	>20 έτη	Άνδρας
8ος	Π.Α.	Υπξκός	Υποστήριξης	Προκήρυξη	24	<10 έτη	Άνδρας
9ος	Π.Ν.	Υπξκός	Υποστήριξης	Προκήρυξη	42	10-20 έτη	Άνδρας
10ος	Π.Α.	Υπξκός	Επχ/σιακή	Προκήρυξη	29	<10 έτη	Άνδρας
11ος	Π.Α.	Αξκός	Υποστήριξης	Σχολή	52	>20 έτη	Άνδρας
12ος	Σ.Ξ.	Αξκός	Υποστήριξης	Σχολή	50	>20 έτη	Άνδρας
13ος	Σ.Ξ.	Αξκός	Υποστήριξης	Σχολή	47	>20 έτη	Άνδρας
14ος	Σ.Ξ.	Αξκός	Υποστήριξης	Σχολή	41	>20 έτη	Άνδρας
15η	Σ.Ξ.	Υπξκός	Υποστήριξης	Σχολή	34	10-20 έτη	Γυναίκα

Από τα ανωτέρω χαρακτηριστικά επιλέχθηκαν ως ανεξάρτητες μεταβλητές της έρευνας ο βαθμός (Αξκός-Υπξκός), η προέλευση (στρατιωτική σχολή-προκήρυξη) και η αρχαιότητα (<10, 10-20, >20 έτη υπηρεσίας), με βάση τις αρχές της αναλογικότητας, της αντιπροσωπευτικότητας και της σπουδαιότητας σε σχέση με τα ερευνητικά ερωτήματα και τους στόχους που είχαν τεθεί. Κι αυτό διότι τα χαρακτηριστικά του φύλου, της ηλικίας και του Κλάδου υπαγωγής, παρότι είναι σημαντικά, δεν διαχώριζαν με ισοκατανεμημένο τρόπο το δείγμα ώστε να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, ενώ το χαρακτηριστικό του τύπου ειδικότητας (επιχειρησιακή ή όχι), παρότι αντιπροσωπευτικό, δεν αντιστοιχούσε σε σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς το ύφος των απαντήσεων, την επιλογή των λέξεων και την όλη ρητορική των αποκρίσεων κατά τη δευτερογενή αναστοχαστική επεξεργασία των δεδομένων, παρά την αρχική σχετική υπόθεση του ερευνητή.

Αντιθέτως, τα χρόνια υπηρεσίας και η θέση στην ιεραρχία του κάθε συμμετέχοντα, δηλαδή η αρχαιότητα και ο βαθμός του, όχι μόνο κατηγοριοποιούν με ισοκατανεμημένο και αντιπροσωπευτικό τρόπο το δείγμα, αλλά αποτελούν και σημαντικές παραμέτρους σε ό,τι αφορά τη ρητορική και την επιλογή λέξεων στις αποκρίσεις, το όλο ύφος, καθώς και τις αναπαραστάσεις που υπολανθάνουν πίσω από τις απαντήσεις. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι στην ποιοτική μέθοδο οι μεμονωμένες λέξεις, όπως και οι εκάστοτε

απαντητικές φράσεις-προτάσεις που αποδίδουν με ένα συγκεκριμένο νόημα τα προφορικά εκφερόμενα, αποτελούν και τις μονάδες καταγραφής των δεδομένων, υπό την προϋπόθεση ότι συνδέονται με τα ερευνητικά ερωτήματα και κατ' επέκταση με τα θέματα της έρευνας. Δηλαδή για τη συστηματοποίηση των πρωτογενών δεδομένων των συνεντεύξεων και τη συνακόλουθη εξαγωγή θεμάτων εξετάζεται τόσο η σημασιολογική όσο και η πραγματολογική σημασία των λεγομένων, και αυτό γιατί καθίσταται απαραίτητο να επικεντρωθούμε στο «*νόημα που αντιπροσωπεύουν λέξεις ή φράσεις που παρουσιάζονται μαζί*» (Κυριαζή, 1989, στο Τσίτος, 2022)¹¹.

Το ίδιο πρέπει να αναφερθεί και για την παράμετρο της προέλευσης, αφού αυτή βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με το ζήτημα της στρατιωτικής εκπαίδευσης, καθώς μέσω της φοίτησης σε τριετή ή τετραετή στρατιωτική σχολή το στέλεχος γαλουχείται από νωρίς με στρατιωτικά ιδεώδη και αντιλήψεις που είναι στενά συνυφασμένες με την εν λόγω κοινωνική ομάδα. Ιδεώδη και αντιλήψεις που αναμένεται να επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τη ρητορική, την επιλογή των λέξεων-απαντητικών φράσεων και το όλο ύφος του λόγου των συμμετεχόντων.

Τέλος, εκ των υστέρων και καθαρά για μεθοδολογικούς λόγους κρίθηκε ωφέλιμο να συντημηθεί η διάκριση της μεταβλητής της αρχαιότητας από αρχικά τρεις σε τελικώς δύο επιμέρους κατηγορίες: α) μέχρι δεκαπέντε έτη υπηρεσίας και β) άνω των δεκαπέντε ετών. Έτσι, το σύνολο του δείγματος απαρτίζουν τελικώς εννέα συμμετέχοντες με υψηλή αρχαιότητα και έξι με χαμηλή.

Διαδικασία

Διεξήχθησαν συνολικά δεκαπέντε ημιδομημένες συνεντεύξεις, από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο του 2023, οι οποίες εν συνεχεία απομαγνητοφωνήθηκαν και αποτυπώθηκαν σε γραπτό λόγο. Οι ερωτήσεις των συνεντεύξεων ήταν εν πολλοίς οργανωμένες σε θεματικούς άξονες, οι οποίοι σχηματίστηκαν με βάση τους στόχους και ερωτήματα της έρευνας. Οι ερωτήσεις ήταν κατά βάση ανοιχτού τύπου και αποσκοπούσαν στη διερεύνηση της στάσης των συμμετεχόντων σε ό,τι αφορά α) πτυχές της ιστορίας του θεσμού των Ε.Δ., β) τις συναφείς αναπαραστάσεις που κυριαρχούν στη συλλογική μνήμη της ελληνικής κοινωνίας κατά την υποκειμενική αντίληψη των συμμετεχόντων, γ) την εικόνα που διαμορφώνουν για το πώς οι ίδιοι γίνονται ορατοί κατά την αλληλεπίδρασή τους με μη στρατιωτικούς. Μέσα από τις ανοιχτού τύπου ερωτήσεις διερευνήθηκαν επίσης και δ) τα

¹¹ Σύμφωνα με τη Willig (2013) «η ανάλυση λόγου είναι κάτι παραπάνω από την μεθοδολογία, αφού εμπλέκεται σε αυτήν η αντιληπτικότητα της γλώσσας ως κατασκευαστικού και λειτουργικού εργαλείου»

συναισθήματα της υπερηφάνειας, της ντροπής και της ενοχής με τα οποία είναι ενδεδυμένη η κοινωνική ταυτότητα του στρατιωτικού, καθώς δίνεται η δυνατότητα στο συμμετέχοντα να εκφραστεί ελεύθερα πάνω στις αφηρημένες αυτές έννοιες, γεγονός που συνιστά εγγενές πλεονέκτημα των ποιοτικών μεθόδων έναντι των αντίστοιχων ποσοτικών (Μαντόγλου, 2013).

Συνολικά, μέσα από τις ανοιχτές ερωτήσεις και τον μη δομημένο χαρακτήρα της αλληλεπίδρασης του συνεντευκτή με τους συμμετέχοντες καθίσταται δυνατή η αυθόρμητη και ελεύθερη έκφραση των τελευταίων, όπως και η άντληση πολλών παραγωγιστικών και εξωγλωσσικών πληροφοριών από τον πρώτο. Οι εξωλεκτικές και παραγωγιστικές εκδηλώσεις διέπονται από λανθάνοντα μηνύματα και πληροφορίες που συμβάλλουν στην αποτελεσματικότερη πρόσληψη και κωδικοποίηση των προφορικών αποκρίσεων (Robson, 2007, σ. 323). Επίσης, ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να διερευνήσει τυχόν αποκλίσεις και αντιφάσεις με επιπλέον επεξηγητικές ερωτήσεις, καθώς και να αναπροσαρμόσει ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις με βάση τα νέα δεδομένα, μέσα από τη δευτερογενή ανατροφοδότηση που λαμβάνει και τη συνακόλουθη αναστοχαστική διεργασία.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από τον ίδιο τον ερευνητή στο χώρο εργασίας των συμμετεχόντων, δηλαδή σε στρατιωτικό περιβάλλον, προκειμένου να τηρηθεί ο νατουραλιστικός χαρακτήρας της μελέτης. Διήρκησαν από 20 έως 35 λεπτά ανά περίπτωση, με μ.ο. τα 30 λεπτά της ώρας.

Αρχικά, οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν για τη συγκατάθεσή τους ως προς τα δημογραφικά ερωτήματα που αφορούν τα προσωπικά τους δεδομένα και την ηχητική καταγραφή της συνέντευξης (βλ. Παράρτημα Α), ενώ ενημερώθηκαν πως οι συνεντεύξεις είναι ανώνυμες (Robson, 2007), καθώς και για την αξιοποίηση των ευρημάτων της έρευνας αποκλειστικά για ερευνητικούς σκοπούς. Έπειτα, αφού συμπλήρωσαν το έντυπο με τα κοινωνικο-δημογραφικά τους στοιχεία (βλ. Παράρτημα Β), ερωτήθηκαν σε κλίμα ανοικτής συζήτησης αρχικά για τη μέχρι τώρα σταδιοδρομία τους στις Ε.Δ., για πράγματα που τους ευχαριστούν αλλά και τους προβληματίζουν, όπως και για το πώς βλέπουν το μέλλον τους στο θεσμό. Κατόπιν, οι ερωτήσεις εστίασαν σε θετικές και αρνητικές πλευρές του ιστορικού παρελθόντος και της στρατιωτικής ιστορίας της χώρας, και τις συνακόλουθες στάσεις που διαμόρφωσαν απέναντι στα γεγονότα αυτά, καθώς και στο πώς πιστεύουν ότι ο λοιπός κοινωνικός περίγυρος προσλαμβάνει το ρόλο των Ε.Δ. με βάση το ιστορικό αυτό φόντο. Στη συνέχεια, η εστίαση της συζήτησης μετατοπίστηκε στον πιο «βαθύ» και προσωπικό χώρο των συναισθημάτων, δηλαδή πώς νιώθουν οι συμμετέχοντες ως προς το γεγονός ότι είναι στρατιωτικοί και υπάγονται στις Ε.Δ., με ιδιαίτερη έμφαση στα

ενσυνείδητα συναισθήματα της ντροπής, της ενοχής και της υπερηφάνειας, πάντοτε σε συνάρτηση με τις αναπαραστάσεις που κυριαρχούν στη συλλογική μνήμη για το θεσμό.

Αξίζει να αναφερθεί ότι κάποιες από τις ερωτήσεις που χρησιμοποιήθηκαν στις συνεντεύξεις βασίστηκαν μεταξύ άλλων και σε αναγνωρισμένα εργαλεία μέτρησης της συλλογικής αυτοεκτίμησης, όπως η κλίμακα CSES (Collective Self-Esteem Scale), ενώ έπειτα προσαρμόστηκαν κατάλληλα από τον ερευνητή στην εσωτερική λογική της συνέντευξης και του όλου ερευνητικού σχεδιασμού. Μέσα από τη συμπερίληψή τους κατέστη δυνατή η εκτίμηση της συλλογικής αυτοεκτίμησης των συμμετεχόντων, σε συνδυασμό πάντοτε με το συνολικό ύφος των απαντήσεων και άλλα μη λεκτικά επικοινωνιακά χαρακτηριστικά. Οι ερωτήσεις της ημιδομημένης συνέντευξης θα παρουσιαστούν παρακάτω, ενώ η κλίμακα CSES παρατίθεται στο Παράρτημα Γ.

Μετά το πέρας της συλλογής των δεδομένων ακολούθησε η απομαγνητοφώνηση και η μετεγγραφή τους με τα σχετικά σύμβολα για τη γραπτή αποτύπωση των παραγλωσσικών και μη λεκτικών ενδείξεων. Στη συνέχεια ακολούθησε η οργάνωση και ταξινόμησή των δεδομένων με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα και τις υποθέσεις που είχαν τεθεί, σε ευρύτερες εννοιολογικές κατηγορίες με τη διατμηματική μέθοδο της θεματικής ανάλυσης, προκειμένου να στοιχειοθετηθούν πιο ευκρινώς τα ευρήματα. Στο σημείο αυτό έλαβε χώρα η κωδικοποίηση των δεδομένων με περιγραφικού τύπου κωδικούς, με γνώμονα τη σχετική ερμηνεία που τους έδωσε ο ερευνητής (Τσιώλης, 2018) και κατόπιν η κατηγοριοποίησή τους σε ευρύτερα θέματα, σε αντιστοιχία με τα ερευνητικά ερωτήματα που είχαν αρχικά τεθεί. Η θεματική ανάλυση επιλέχθηκε διότι οδηγεί «στον εντοπισμό των θεμάτων που εμφανίζονται σε διάφορα περιεχόμενα στο λόγο» (Μαντόγλου, 2013). Κάθε στάδιο της διαδικασίας ακολουθούσε αναστοχασμός και ανατροφοδότηση σχετικά με την κάλυψη των ερευνητικών ερωτημάτων και των στόχων που είχαν αρχικώς τεθεί, καθώς και σύνδεση με τα θεωρητικά πορίσματα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, με σκοπό την επίτευξη όσο το δυνατόν υψηλότερης ακρίβειας και αξιοπιστίας των ευρημάτων, αλλά και τη συνακόλουθη μεταθεωρητική πλαισίωση τους.

Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, ότι στο ζήτημα της συχνότητας της εμφάνισης ενός θέματος, όπως υποστηρίζουν οι Brawn και Clarke (2006), δεν τηρήθηκε αυστηρά το ποσοτικό κριτήριο, δεδομένου πως ορισμένα θέματα μπορεί να εμφανίζονται στις απαντήσεις με λιγότερη συχνότητα, αν και μπορεί να είναι πιο σπουδαία. Αντίθετα, αυτό που ενδιαφέρει περισσότερο τον ερευνητή είναι «η σπουδαιότητα ενός θέματος που αναδύεται από τη συνέντευξη και η σχέση του με το όλο πλαίσιο του ερευνητικού ερωτήματος» (Τσίτος, 2022).

Μέσα συλλογής δεδομένων

Στο σημείο αυτό θα παρουσιαστεί πιο αναλυτικά ο βασικός άξονας της συνέντευξης με τις ερωτήσεις που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή πρωτογενών δεδομένων. Γενικώς, οι βασικές ερωτήσεις της συνέντευξης διαμορφώθηκαν από τον ερευνητή σε συνεννόηση με την επιβλέπουσα καθηγήτρια και τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής που επόπτευσε την όλη ερευνητική διαδικασία και συγγραφή, προκειμένου να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα και να ελεγχθούν οι αρχικές ερευνητικές υποθέσεις. Δεν έλειψαν όμως και δευτερεύουσες, συμπληρωματικές και επιμέρους ερωτήσεις τόσο κατά τη διάρκεια όσο και μετά τη συνέντευξη, σε δεύτερο δηλαδή χρόνο, για την επιβεβαίωση και την εξακρίβωση του νοήματος των όσων είχαν απαντηθεί αρχικώς από τους συμμετέχοντες. Αναλυτικά οι βασικές ερωτήσεις της συνέντευξης παρουσιάζονται στον κάτωθι πίνακα:

Πίνακας 2. Οι ερωτήσεις της συνέντευξης

1. Ποια είναι η άποψή σας για τις Ένοπλες Δυνάμεις;
2. Ποια πιστεύετε ότι είναι η γνώμη του μέσου πολίτη, των μη στρατιωτικών για τις Ε.Δ.;
3. Πώς αισθάνεστε που ανήκετε στο σώμα των Ε.Δ.;
4. Θέλατε από την παιδική σας ηλικία να υπηρετήσετε σε αυτές;
5. Επηρεαστήκατε από τρίτους στην απόφαση αυτή;
6. Το ότι είστε στρατιωτικός είναι καθοριστικό για την ταυτότητά σας;
7. Είστε ευχαριστημένος που είστε μέλος των Ε.Δ.;
8. Πώς χαρακτηρίζετε τις σχέσεις σας με τους συναδέλφους σας στην υπηρεσία;
9. Υπάρχουν συνάδελφοί σας με τους οποίους κάνετε παρέα και έχετε κοινές δραστηριότητες και εκτός υπηρεσίας;
10. Σας ενδιαφέρει η ιστορία;
11. Ποια γεγονότα θεωρείτε πιο σημαντικά στη σύγχρονη ελληνική ιστορία;
12. Ποια πιστεύετε είναι η στάση της κοινωνίας μας απέναντι στα γεγονότα αυτά;
13. Υπάρχουν γεγονότα-συμβάντα που σας κάνουν προσωπικά να ντρέπεστε ή να νιώθετε άβολα με το παρελθόν του Στρατού;
14. Από την άλλη νιώθετε περήφανοι για κάποια ιστορική περίοδο ή για κάποιο γεγονός που συνδέεται με τη δράση του Στρατού;

15. Υπάρχουν ήρωες της (στρατιωτικής) ιστορίας της χώρας που θαυμάζετε;
16. Υπάρχουν προσωπικότητες της (στρατιωτικής) ιστορίας της χώρας από την άλλη, που σας κάνουν να ντρέπεστε ή να αισθάνεστε αμήχανα;
17. Πώς πιστεύετε ότι βλέπουν οι πολίτες αυτά τα πρόσωπα;
18. Στον ελεύθερό σας χρόνο ή σε δραστηριότητες εξωυπηρεσιακές συνηθίζετε να παρουσιάζετε τον εαυτό σας ως στρατιωτικό;
19. Πώς νιώθετε όταν αναδεικνύετε αυτή τη διάσταση του εαυτού σας;
20. Το γεγονός ότι είστε στρατιωτικός θεωρείτε ότι επηρεάζει τις σχέσεις σας με τους άλλους ανθρώπους;
21. Όταν κυκλοφορείτε με τη στολή σας εκτός Υπηρεσίας ή όταν εκπροσωπείτε την Υπηρεσία σε κάποια κοινωνική ή πολιτιστική εκδήλωση, πώς νιώθετε;
22. Έχετε εισπράξει ποτέ κάποιο εγκωμιαστικό σχόλιο, βλέμμα ή νεύμα ή κάποια εκδήλωση θαυμασμού;
23. Έχει τύχει να εισπράξετε ποτέ κάποιο απαξιωτικό βλέμμα ή κάποιο ειρωνικό σχόλιο;
24. Γενικά μπορείτε να επικοινωνήσετε άνετα με πολίτες, όταν είστε με την υπηρεσιακή σας στολή;
25. Υπάρχει κάτι άλλο που θα θέλατε να συμπληρώσετε πάνω σε αυτά που συζητήσαμε;
26. Πώς σας φάνηκε η εμπειρία της συζήτησης αυτής;

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Θεματικός Χάρτης

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζεται η ανάλυση των δεδομένων των συνεντεύξεων και η αντίστοιχη οργάνωσή τους σε θεματικές κατηγορίες-άξονες αρχικά και σε ευρύτερα θέματα στη συνέχεια. Οι θεματικοί άξονες που διαμορφώθηκαν αντιστοιχούσαν στις απαντήσεις σε συγκεκριμένες ερωτήσεις ή συστάδες ερωτήσεων των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν και οι οποίες παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα. Η εν λόγω διαδικασία είναι γνωστή στην υφιστάμενη βιβλιογραφία και ως κωδικοποίηση. Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται και στον πίνακα 3, σχηματίστηκαν οι εξής θεματικοί άξονες (κωδικοί): α) στάση των ίδιων των συμμετεχόντων απέναντι στο θεσμό των Ε.Δ. (ερώτηση 1), β) αντίληψη της στάσης της κοινωνίας απέναντι στο θεσμό (ερώτηση 2), γ) αίσθημα ικανοποίησης από τη επαγγελματική τους ζωή (ερωτήσεις 3-7), δ) σχέσεις με συναδέλφους στρατιωτικούς (ερωτήσεις 8, 9), ε) ενδιαφέρον για τη στρατιωτική ιστορία (ερώτηση 10), στ) εξέχοντα ιστορικά γεγονότα συνδεδεμένα με τη δράση του Στρατού (ερωτήσεις 11, 12), ζ) ενσυνείδητα συναισθήματα σχετικά με τα αναφερθέντα γεγονότα και προσωπικότητες (ερωτήσεις 13-17), η) ενσυνείδητα συναισθήματα σχετικά με την αποκάλυψη της στρατιωτικής ταυτότητας σε τρίτους (ερωτήσεις 18-20), θ) ενσυνείδητα συναισθήματα σχετικά με τη στρατιωτική περιβολή (ενδυμασία) σε μη στρατιωτικό περιβάλλον (ερώτηση 21), ι) αντιλήψεις σχετικά με τη στάση των πολιτών σε ό,τι αφορά την εικόνα των ενστόλων (ερωτήσεις 22-24). Πρέπει να σημειωθεί ότι οι λεκτικές και μη λεκτικές πληροφορίες που αντλήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια των συνεντεύξεων όπως και σε χαλαρή συζήτηση μετά από αυτές αξιοποιήθηκαν για τον εμπλουτισμό των θεματικών αξόνων-κατηγοριών.

Πίνακας 3. Θεματικοί άξονες-κατηγορίες και συμπερίληψη ερωτήσεων συνέντευξης

<u>ΑΞΟΝΕΣ-ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ (ΚΩΔΙΚΟΙ)</u>	<u>ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗΣ</u>
1. Στάση του στρατιωτικού απέναντι στο θεσμό των Ε.Δ.	Ποια είναι η άποψή σας για τις Ε.Δ.;
2. Αντίληψη της στάσης της κοινωνίας απέναντι στο θεσμό των Ε.Δ.	Ποια πιστεύετε ότι είναι η γνώμη του... πολίτη;
3. Αίσθημα ικανοποίησης από την επαγγελματική ζωή	Πώς αισθάνεστε που ανήκετε ... των Ε.Δ.; Το ότι είστε στρατιωτικός είναι καθοριστικό για την ταυτότητά σας;
4. Σχέσεις με συναδέλφους στρατιωτικούς	Πώς χαρακτηρίζετε τις σχέσεις σας με τους συναδέλφους...;
5. Ενδιαφέρον για τη στρατιωτική ιστορία της χώρας	Σας ενδιαφέρει η ιστορία;

6. Εξέχοντα ιστορικά γεγονότα και προσωπικότητες συνδεδεμένα με τη δράση του Στρατού	Ποια γεγονότα θεωρείτε πιο σημαντικά...; Ποια πιστεύετε είναι η στάση της κοινωνίας...;
7. Ενσυνείδητα συναισθήματα συνδεδεμένα με τα αναφερθέντα γεγονότα και προσωπικότητες	Υπάρχουν γεγονότα-συμβάντα που σας κάνουν... να ντρέπεστε ή να νιώθετε άβολα...; ... νιώθετε περήφανοι για κάποια ιστορική περίοδο...; Υπάρχουν προσωπικότητες της ιστορίας που σας κάνουν να ντρέπεστε...;
8. Ενσυνείδητα συναισθήματα σχετικά με την αποκάλυψη της στρατιωτικής ταυτότητας σε τρίτους	Στον ελεύθερό σας χρόνο... συνηθίζετε να παρουσιάζετε τον εαυτό σας ως στρατιωτικό; Πώς νιώθετε όταν αναδεικνύετε αυτή τη διάσταση...;
9. Ενσυνείδητα συναισθήματα σχετικά με τη στρατιωτική περιβολή σε μη στρατιωτικό περιβάλλον	Όταν κυκλοφορείτε με τη στολή σας εκτός Υπηρεσίας... πώς νιώθετε;
10. Αντίληψεις σχετικά με τη στάση των πολιτών σε ό,τι αφορά την εικόνα των ενστόλων	Έχετε εισπράξει ποτέ... σχόλιο, βλέμμα ή νεύμα...; ...μπορείτε να επικοινωνήσετε... με πολίτες όταν...;

Μετά τον εννοιολογικό προσδιορισμό των πρωτογενών δεδομένων και την ταξινόμησή τους σε κατάλληλους θεματικούς άξονες-κατηγορίες, ακολούθησε η αναγωγή τους σε τρία ευρύτερα θέματα, δηλαδή πιο γενικές και αφηρημένες εννοιολογικές κατηγορίες-ενότητες (Τσιώλης, 2018). Αυτά είναι: α) σύνδεση της ίδιας στάσης για τη στρατιωτική ταυτότητα, του σχετικού συναισθήματος (ντροπή, ενοχή, υπερηφάνεια) και της (συλλογικής) αυτοεκτίμησης, β) σύνδεση των κοινωνικών αναπαραστάσεων για τη στρατιωτική ταυτότητα, του σχετικού συναισθήματος και της (συλλογικής) αυτοεκτίμησης, γ) σύνδεση του στρατιωτικού παρελθόντος και του πώς νιώθει γι' αυτό.

Πίνακας 4. Αναγωγή θεματικών αξόνων σε θέματα

<u>ΑΞΟΝΕΣ-ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ (ΚΩΔΙΚΟΙ)</u>	<u>ΘΕΜΑΤΑ (ΕΝΟΤΗΤΕΣ)</u>
1. Στάση του στρατιωτικού απέναντι στο θεσμό των Ε.Δ.	Σύνδεση στάσης για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης
2. Αντίληψη της στάσης της κοινωνίας απέναντι στο θεσμό των Ε.Δ.	Σύνδεση Κοινωνικών Αναπαραστάσεων (Κ.Α.) για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης
3. Αίσθημα ικανοποίησης από την επαγγελματική ζωή	Σύνδεση στάσης για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης
4. Σχέσεις με συναδέλφους στρατιωτικούς	Σύνδεση στάσης για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης
5. Ενδιαφέρον για τη στρατιωτική ιστορία της χώρας	Σύνδεση στρατιωτικού παρελθόντος και προσωπικού συναισθήματος
6. Εξέχοντα ιστορικά γεγονότα και προσωπικότητες συνδεδεμένα με τη δράση του Στρατού	Σύνδεση στρατιωτικού παρελθόντος και προσωπικού συναισθήματος
7. Ενσυνείδητα συναισθήματα συνδεδεμένα με τα αναφερθέντα γεγονότα και προσωπικότητες	Σύνδεση στρατιωτικού παρελθόντος και προσωπικού συναισθήματος
8. Ενσυνείδητα συναισθήματα σχετικά με την αποκάλυ-	Σύνδεση Κ.Α. για τη στρατιωτική ταυτότητα,

ψη της στρατιωτικής ταυτότητας σε τρίτους	σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης
9. Ενσυνείδητα συναισθήματα σχετικά με τη στρατιωτική περιβολή σε μη στρατιωτικό περιβάλλον	Σύνδεση Κ.Α. για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης
10. Αντιλήψεις σχετικά με τη στάση των πολιτών σε ό,τι αφορά την εικόνα των ενστόλων	Σύνδεση Κ.Α. για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης

Όπως φαίνεται στους πίνακες 4 και 5, τα θέματα διαμορφώθηκαν με κατάλληλη επεξεργασία και συγχώνευση των θεματικών αξόνων σε κοινές εννοιολογικές οντότητες, οι οποίες έχουν τη μορφή απάντησης στα ερευνητικά ερωτήματα που εξετάζονται (Τσιώλης, 2018).

Πίνακας 5. Αντιστοίχιση θεμάτων με ερευνητικά ερωτήματα

<u>ΘΕΜΑΤΑ</u>	<u>ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ</u>
Σύνδεση στάσης για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης	Πώς αυτοπροσδιορίζεται ο στρατιωτικός με βάση τη συγκεκριμένη ιδιότητα και κοινωνικό του ρόλο, και πώς αισθάνεται όντας μέλος της ενδοομάδας των Ε.Δ.;
Σύνδεση κοινωνικών αναπαραστάσεων για τη στρατιωτική ταυτότητα, σχετικού συναισθήματος και αυτοεκτίμησης	Πώς συνδέονται οι πράξεις της ενδοομάδας των Στρατιωτικών στο ιστορικό παρελθόν με τα ενσυνείδητα συναισθήματα της υπερηφάνειας, της ντροπής και της ενοχής, καθώς και με την αυτοεκτίμηση, ατομική και συλλογική;
Σύνδεση στρατιωτικού παρελθόντος και προσωπικού συναισθήματος	

Πρέπει να σημειωθεί ότι η νοηματική συνάφεια των επιμέρους θεματικών αξόνων (κωδικών) εντός της θεματικής ενότητας (θέματος) συχνά δεν είναι απόλυτα ακριβής, καθότι αποτελεί υποκειμενική επιλογή του ερευνητή και ενδέχεται να υπόκειται σε συνεχείς αναθεωρήσεις και επαναξιολογήσεις. Επίσης, συχνά οι επιμέρους κωδικοί διαφέρουν μεταξύ τους ως προς το επίπεδο αφάιρησης. Για παράδειγμα το ενδιαφέρον για τη στρατιωτική ιστορία είναι πιο γενικό ως έννοια από τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με τη δράση του Στρατού, και θα μπορούσε μάλιστα να αποτελεί και αυτοτελή θεματική ενότητα (ή έστω ενδιάμεση ιεραρχικά κατηγορία), η οποία να συμπεριλαμβάνει μεταξύ άλλων το δεύτερο (Τσιώλης, 2018). Γι' αυτό είναι σημαντικό η όλη ανάλυση και οργάνωση του υλικού να προσαρμόζεται στα ερευνητικά ερωτήματα και να έχει ως γνώμονα τους ερευνητικούς στόχους που έχουν τεθεί.

Παρουσίαση και ανάλυση ευρημάτων

Σημειώνεται ότι η συγκριτική ανάλυση και παράθεση των ευρημάτων των απαντήσεων του δείγματος πραγματοποιείται με βάση τις τρεις ανεξάρτητες μεταβλητές της αρχαιότητας (υψηλή/χαμηλή), του βαθμού (αξιωματικοί/υπαξιωματικοί) και της

προέλευσης (από σχολή/από προκήρυξη) υπό τις οποίες κρίθηκε ωφέλιμο για τους σκοπούς της έρευνας αυτό να διαχωριστεί.

1. Σύνδεση στάσης για τη στρατιωτική ταυτότητα, συναισθήματος και αυτοεκτίμησης

Υπογραμμίζεται ότι στη συγκεκριμένη θεματική ενότητα γίνεται λόγος για την προσωπική **στάση των συμμετεχόντων απέναντι στη στρατιωτική ταυτότητα**, χωρίς να εξετάζεται η γνώμη τους για τη σχετική εικόνα της κοινωνίας. Συνολικά, παρατηρήθηκε μικρή διαφοροποίηση και μεγάλη ομοιογένεια στις απαντήσεις τους ως προς την ταύτιση τους με την ενδοομάδα των στρατιωτικών, τη βίωση σχετικών συναισθημάτων, ενσυνείδητων και μη, και του βαθμού της συλλογικής τους αυτοεκτίμησης ως μελών της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας.

Αναφορικά με τη γενικότερη **στάση τους απέναντι στο θεσμό των Ε.Δ.** και το ρόλο του Στρατού, όλοι οι συμμετέχοντες υπερτόνισαν το έργο των Ε.Δ. και την προσφορά προς την κοινωνία καθώς και τη σημασία του στο θέμα της ασφάλειας. Τρεις αξιωματικοί χαρακτηριστικά παρουσίασαν τις Ε.Δ. ως τον μόνο ίσως κρατικό μηχανισμό «που λειτουργεί σωστά», ως ένα δημόσιο φορέα που «διαθέτει μια σοβαρότητα κι ένα κύρος», και ως ένα «υγιές κομμάτι της κοινωνίας». Σε αυτή τη γραμμή κινήθηκαν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και οι υπόλοιποι συμμετέχοντες. Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες δηλώσεις:

«...μετά την οικογένεια είναι για μένα οι Ένοπλες Δυνάμεις... γιατί ο σκοπός είναι η ακεραιότητα της επικράτειας, της προσφοράς στην ειρήνη, σε έκτακτες καταστάσεις, δεν υπάρχει κάτι πιο σημαντικό» (Υπαξιωματικός, χαμηλή αρχαιότητα, από προκήρυξη)

«πιστεύω στη χώρα μας χρειάζονται οι Ένοπλες Δυνάμεις, είναι ανάγκη δηλαδή, δεν είναι πολυτέλεια, (εε) και στην άμυνα, για την άμυνα της χώρας μας» (Υπαξιωματικός, χαμηλή αρχαιότητα, από στρατιωτική σχολή)

«Θεωρώ πως οι Ένοπλες Δυνάμεις είναι πολύ σημαντικές, ... ουσιαστικά, να στέκεται μία χώρα στα πόδια της» (Αξιωματικός, υψηλή αρχαιότητα, από στρατιωτική σχολή)

«Οι Ένοπλες Δυνάμεις διασφαλίζουν (.) την άμυνα της χώρας. Γι' αυτό υπάρχουν· είναι πολύ σημαντικές δηλαδή» (Αξιωματικός, υψηλή αρχαιότητα, από στρατιωτική σχολή)

«Αισθάνομαι ότι δουλεύω σ' ένα φορέα ο οποίος (.) διαθέτει μία (εε) σοβαρότητα κι ένα κύρος· παρότι έχει πολλά προβλήματα (.), τα οποία φαντάζομαι είναι τα προβλήματα που έχει το μεγαλύτερο μέρος του δημόσιου τομέα» (Αξιωματικός, υψηλή αρχαιότητα, από στρατιωτική σχολή)

«Από τους τελευταίους θεσμούς που λειτουργούνε σωστά στο Κράτος, και έχει σταθεί στο ύψος των περιστάσεων πάρα πολλές φορές. Βοηθώντας και την κοινωνία πέρα από το ρόλο που κυρίως έχει – την αποτροπή» (Αξιωματικός, με υψηλή αρχαιότητα, από προκήρυξη)

«Ένα αρκετά υγιές κομμάτι της κοινωνίας» (Αξιωματικός, με υψηλή αρχαιότητα, από στρατιωτική σχολή)

Ως προς το **συναίσθημα** γενικά, όλοι οι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι αισθάνονται είτε χαρούμενοι είτε υπερήφανοι είτε και τα δύο, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό για το γεγονός ότι ανήκουν στις Ε.Δ. Παρατηρήθηκε μια σχετική διαφοροποίηση ως προς το βαθμό της χαράς-ευχαρίστησης και της υπερηφάνειας αλλά και ως προς το αντικείμενο για το οποίο αισθάνονται υπερήφανοι και/ή χαρούμενοι. Δηλαδή δώδεκα στους δεκαπέντε συμμετέχοντες αναφέρθηκαν τόσο γενικά στην ταυτότητά τους ως στρατιωτικοί όσο και στη στρατιωτική τους ειδικότητα-εξειδίκευση πιο συγκεκριμένα, ειδικότερα σε ό,τι αφορά το προσωπικό αίσθημα χαράς και υπερηφάνειας, ενώ 2 συμμετέχοντες εστίασαν αποκλειστικά στη στρατιωτική τους ειδικότητα-εξειδίκευση ως κατεξοχόν πηγή χαράς και υπερηφάνειας: «Μόνο την ειδικότητα την οποία (.) έχω. Κι ευτυχώς που είναι γενική ειδικότητα, και μετά από δεύτερη ή τρίτη ερώτηση, ίσως, (ε) τους πω ότι είμαι στρατιωτικός» «Τεχνικός είμαι. Αν ερωτηθώ, (εε) θα πω στην αρχή: «δε θέλω να μιλήσουμε γι' αυτό», αλλά μετά αν πει - με πείσει ο άλλος θα πω και το βαθμό. Συνήθως λέω ότι, «δεν έχει νόημα να ανοίξουμε για βαθμούς και τα λοιπά»...». Οι δυο αυτοί συμμετέχοντες διαφέρουν ως προς το βαθμό και ως προς την προέλευση, μπορεί όμως να αναδειχθεί κάποια επίδραση της αρχαιότητας, καθώς και στις δυο περιπτώσεις αυτή είναι υψηλή. Επίσης, η μια συμμετέχουσα του δείγματος φαίνεται προβληματισμένη και εν μέρει απογοητευμένη από την στρατιωτική της ταυτότητα και ιδιότητα, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Απέχει πολύ από αυτό που πίστευα όταν μπήκα...» και «Μερικές φορές αισθάνομαι υπερήφανα για αυτό που κάνω, αλλά είναι και φορές που δε θα το αναφέρω καθόλου...». Θα μπορούσε συνεπώς να υποδηλωθεί κάποια επίδραση του φύλου αλλά αυτό δεν εξετάζεται ως μεταβλητή στην παρούσα μελέτη για λόγους που αναφέρθηκαν ανωτέρω.

Συνεχίζοντας στο κομμάτι των συναισθημάτων, αξίζει να αναφερθεί πως αρκετοί συμμετέχοντες ανέφεραν και δυσφορικά συναισθήματα από την εργασιακή τους εμπειρία ως στρατιωτικοί, τα οποία όμως δεν άπτονται του σκληρού πυρήνα της στρατιωτικής τους ταυτότητας-ιδιότητας και δε φαίνεται να επηρεάζουν αρνητικά τη συλλογική τους αυτοεκτίμηση, κάτι που είναι πρόδηλο τόσο στις λεκτικές όσο και τις μη λεκτικές αποκρίσεις τους. Συγκεκριμένα, πέντε συμμετέχοντες, ήτοι το 1/3 του συνολικού αριθμού,

εξέφρασαν απογοήτευση, θυμό ή λύπη για συγκεκριμένες πτυχές της εργασιακής τους καθημερινότητας ή για συνθήκες που σχετίζονται με τη δράση των Ε.Δ. γενικότερα:

«είμαι Ανώτερος Αξιωματικός και δυσκολεύομαι να ανταπεξέλθω στις υποχρεώσεις της οικογένειάς μου. Και είμαι στη διάθεση της Υπηρεσίας με συνεχόμενες μεταθέσεις...»

(Αξιωματικός, με υψηλή αρχαιότητα, από προκήρυξη)

«δυστυχώς, στον χώρο αυτό, παίζει ρόλο (..) η βαθμολογική εξέλιξη· που είναι να μεν σημαντικό, αλλά όταν υπάρχουνε θέματα που πρέπει να ληφθούν αποφάσεις, δυστυχώς, δεν (..) παίρνουν σοβαρά, (..) δεν ακούνε τις απόψεις των υφισταμένων, που έχουν τη γνώση και την εμπειρία πάνω στο αντικείμενό τους» (Υπαξιωματικός, με υψηλή αρχαιότητα, από προκήρυξη)

«μερικές φορές μπορεί να νιώθω άβολα απέναντι στην Υπηρεσία, όταν βλέπω (εε) δυσλειτουργίες της ή άδικους τρόπους μεταχείρισης των στελεχών» (Αξιωματικός, με υψηλή αρχαιότητα, από προκήρυξη)

«πολλά μπορούν να γίνουν προς το καλύτερο, να αλλάξουν κάποια πράγματα, ώστε και η εικόνα προς τα έξω να είναι καλύτερη, αλλά και προσωπικά να γίνει καλύτερη η κατάσταση σε θέματα μέριμνας» (Αξιωματικός, με υψηλή αρχαιότητα, από στρατιωτική σχολή)

«Ντάξει, το μόνο παράπονο που μπορώ να διατυπώσω (..) μέχρι τώρα, είναι μόνο, η (εε) η υγειονομική περίθαλψη... Απογοήτευση, όχι ντροπή. Απογοήτευση, γιατί θα μπορούσαν να κάνουν κάτι καλύτερο» (Υπαξιωματικός, με χαμηλή αρχαιότητα, από προκήρυξη)

Όπως σημειώθηκε, οι 4 στους 5 από τους ανωτέρω συμμετέχοντες έχουν εισέλθει με προκήρυξη στις Έ.Δ. Επίσης, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, σχετικά με τη στάση, η μοναδική συμμετέχουσα του δείγματος εμφάνισε διαφορούμενα και αμφιθυμικά συναισθήματα και μια σχετική απογοήτευση αναφορικά με την ταυτότητά της ως στρατιωτικός καθεαυτή: *«Αυτό όμως απομυθοποιήθηκε... Ναι-ναι επηρεάζει. Αρνητικά προκατειλημμένη είμαι».*

Φαίνεται δηλαδή ότι ενώ το ενσυνείδητο συναίσθημα της υπερηφάνειας για την υπαγωγή στην εν λόγω κοινωνική ομάδα είναι κυρίαρχο, τα ανάλογα συναισθήματα της ντροπής και της ενοχής για την ταυτότητα του στρατιωτικού απουσιάζουν στο έκδηλο επίπεδο των λεκτικών μηνυμάτων κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Και στο εξωγλωσσικό επίπεδο όμως δεν διαπιστώθηκε κάτι σχετικό από τον ερευνητή. Μόνο ένας συμμετέχων, πέραν της λύπης (στενοχώριας) που παρατηρείται στις ανωτέρω περιπτώσεις, αναφέρει και το ενσυνείδητο συναίσθημα της ντροπής για τις Έ.Δ. λόγω της εμπλοκής τους στα πολιτικά ζητήματα την περίοδο της επταετίας: *«Για τη - για τη Χούντα ναι, νιώθω ντροπή γενικά σαν σύνολο για τις Ένοπλες Δυνάμεις, αν και, απ' όσο ξέρω, η Αεροπορία*

ήταν (εε), θέλω να πω, αντιστάθηκε σ' αυτό - γενικά δεν ξέρω, από αυτά που έχω ακούσει (εεε) και στενοχώρια για το πώς εξελίχθηκαν έτσι τα πράγματα», κάτι που όμως δε φαίνεται να επηρεάζει τη συλλογική του αυτοεκτίμηση αρνητικά, η οποία είναι αρκετά υψηλή. Ο εν λόγω συμμετέχων προέρχεται από στρατιωτική σχολή, είναι αξιωματικός και διέπεται από υψηλή αρχαιότητα, αλλά επειδή αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση δε μπορεί να στοιχειοθετηθεί ασφαλής επίδραση κάποιας από τις μεταβλητές της έρευνας¹².

Συνεχίζοντας **στο θέμα της συλλογικής τους αυτοεκτίμησης** μέσα από τον τρόπο που προσλαμβάνουν την ταυτότητά τους ως στρατιωτικοί, φαίνεται μέσα από τις συνεντεύξεις ότι η συντριπτική πλειονότητα του δείγματος και συγκεκριμένα 11 στους 15 συμμετέχοντες διακατέχονται από αρκετά έως πολύ υψηλή συλλογική αυτοεκτίμηση τόσο αναφορικά με τη στρατιωτική τους ταυτότητα και αναφορά συγκεκριμένα όσο και με τον κοινωνικό τους εαυτό γενικότερα. Μόνο δύο αξιωματικοί με αρκετά χρόνια υπηρεσίας στη σταδιοδρομία τους, υψηλή δηλαδή αρχαιότητα, προερχόμενοι από σχολή, και δύο υπαξιωματικοί με μικρή σχετικά αρχαιότητα και προερχόμενοι ο ένας από προκήρυξη και η άλλη από σχολή, παρουσίασαν μέτρια επίπεδα συλλογικής αυτοεκτίμησης. Συνολικά λοιπόν η αυτοεκτίμηση του δείγματος σε ό,τι αφορά τη στρατιωτική ταυτότητά τους φάνηκε να κυμαίνεται σε υψηλά επίπεδα.

2. Σύνδεση κοινωνικών αναπαραστάσεων για τη στρατιωτική ταυτότητα, συναισθήματος και αυτοεκτίμησης

Σε αυτήν τη θεματική ενότητα μας ενδιαφέρει η εικόνα που έχουν οι στρατιωτικοί που συμμετείχαν στην έρευνα για το πώς βλέπει η κοινωνία γενικώς το έργο και το ρόλο των Ε.Δ., τουτέστιν τις **αντιλήψεις τους για τις αναπαραστάσεις που κυριαρχούν σε επίπεδο κοινωνικής μνήμης** για το θεσμό και την εν λόγω κοινωνική ομάδα. Γι' αυτό γίνεται εστίαση στους θεματικούς άξονες-κατηγορίες που αναφέρονται στη στάση της κοινωνίας και τις αντίστοιχες αναπαραστάσεις, καθώς και στη στάση των πολιτών απέναντι στην ομάδα των στρατιωτικών και τη στρατιωτική κοινωνική ταυτότητα.

Παρατηρείται συνολικά μία μεγάλη διαφοροποίηση ανάμεσα στους συμμετέχοντες ως προς το πρόσημο που έχουν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, και συγκεκριμένα:

¹² Πρέπει να σημειωθεί για λόγους επιστημονικής εντιμότητας και ακεραιότητας ότι πολλοί συμμετέχοντες απέφυγαν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης να απαντήσουν σε θεματικές που θα μπορούσαν να τους φέρουν σε δύσκολη θέση, κάτι που για λόγους δεοντολογίας έγινε απόλυτα σεβαστό από τον ερευνητή. Αυτό δείχνει ότι τείνουν να εκφράζουν δυσφορικά συναισθήματα όπως αυτά της ντροπής και της ενοχής πιο δύσκολα, συγκριτικά με ευχάριστα, όπως η υπερηφάνεια.

α) 2 συμμετέχοντες υποστηρίζουν ότι η κοινωνία τηρεί αδιάφορη στάση: «Ο μέσος πολίτης για μένα δεν αποτελεί κριτήριο (...) δηλαδή θεωρώ το μέσο πολίτη ότι έχει λάθος άποψη για πολλά θέματα. – ή ημιμάθεια ή άγνοια. Οπότε για να απαντήσω, νομίζω ότι (...), μάλλον αδιάφορη» και «Ανάλογα. Όταν έχουν την ανάγκη είναι καλές οι Ε.Δ. Άλλες φορές πάλι όχι» Και οι δύο είναι αξιωματικοί, με υψηλή αρχαιότητα ο ένας εκ των οποίων μπήκε με προκήρυξη.

β) 6 συμμετέχοντες υποστηρίζουν ότι η κοινωνία χωρίζεται σε εκείνους που έχουν θετική γνώμη, εκείνους με αρνητική ή και εκείνους με αδιάφορη, υπερισχύει όμως η θετική:

«Είναι θετικές, σε πρώτη φάση είναι θετικές οι αντιδράσεις... υπάρχουνε (...) ειρωνείες (..) όχι ιδιαίτερα, δεν έρχεται κάποιος να σου πει κατάμουτρα, ή δε μου έχει τύχει εμένα... Βλέμματα απαξιωτικά και υποτιμητικά ναι, αλλά... από συγκεκριμένη μερίδα ανθρώπων»

«Πιστεύω μας έχουν για τεμπελάκηδες (εε) αλλά, πιστεύω γενικά ότι η εικόνα, η συνολική εικόνα είναι καλή»

«μεταξύ (..) (εεε), μιας μορφής εκτίμησης και μιας μορφής αδιαφορίας. Ναι-ναι-ναι. Αρνητικό δε νομίζω... ο μέσος πολίτης (εε) έχει (..) θετική σε γενικές γραμμές (εε)άποψη»

«ο κόσμος (ε) κρίνει· κάποιιοι δεν έχουνε - θα 'χουνε αρνητικά, (εεε) αρνητικές σκέψεις για κάποια άτομα, και (ε) κάποιιοι άλλοι, έχουνε (ε) θετικές. (..) Αλλά πιστεύω ότι ναι, (ε) ακόμη περισσότερες θετικές, γιατί (..), (εε) οι περισσότεροι, πιστεύω ότι θαυμάζουνε (..) γενικά τις ένοπλες δυνάμεις»

«Η γνώμη του μέσου πολίτη (.) πιστεύω ότι με άριστα το δέκα είναι γύρω στο εφτά»

«Πιστεύω ακόμη μας βλέπουν - έχουν καλή εικόνα για τις Ε.Δ., και νομίζω αυξήθηκε τα τελευταία χρόνια η εικόνα με όλα αυτά, την προσφορά»

Σε αυτούς περιλαμβάνονται 3 αξιωματικοί, με υψηλή αρχαιότητα, οι οποίοι προέρχονται από στρατιωτική σχολή.

γ) 4 συμμετέχοντες υποστηρίζουν ότι οι Ε.Δ. είναι ξεκάθαρα ψηλά στα μάτια της κοινωνίας και στο μεγαλύτερο ποσοστό χαίρουν κύρους, εκτίμησης και θαυμασμού για το έργο τους:

«οι Ένοπλες Δυνάμεις είναι ψηλά στα μάτια των πολιτών, στο μεγαλύτερο ποσοστό, στο οδόντα τοις εκατό»

«ο κόσμος, γενικά, είναι έτσι θετικά διακείμενος απέναντι στις Ένοπλες Δυνάμεις»

«...είναι γενικώς θετική; Πιστεύω ότι είναι, (.) η γνώμη του μέσου πολίτη· εκτός από συγκεκριμένες ομάδες που, διαφωνούν τελείως-ριζικά με το αν υπάρχει στρατός και, (.) για την προσφορά, στην κοινωνία»

«θεωρώ ότι (.) είναι, μας βλέπουν, βλέπουν τις ένοπλες δυνάμεις σαν (εεε), σαν (.), σαν την εθνική ασφάλεια της χώρας»

Από αυτούς, 2 είναι υπαξιωματικοί προερχόμενοι από προκήρυξη με χαμηλή αρχαιότητα.

δ) 3 συμμετέχοντες υποστηρίζουν ότι η κοινωνία βλέπει γενικώς με αρνητικό και υποτιμητικό τρόπο τους στρατιωτικούς και το ρόλο των Ε.Δ.:

«...γιατί τα βλέμματα είναι περίεργα. Λίγα είναι τα βλέμματα θαυμασμού - οι περισσότεροι κοιτάζουν με απαξίωση, θεωρώ, στις μέρες μας (.) τους στρατιωτικούς»

«η κοινωνία δεν έχει την ίδια άποψη όπως παλιά για το θεσμό. Θεωρούν ότι είμαστε ένα κομμάτι δημοσίων υπαλλήλων...αλλά δε μας έχει σε μεγάλη υπόληψη όσο άλλους δημόσιους υπαλλήλους»

«...Δε θεωρώ ότι μας σέβονται και ότι ασκούμε λειτουργήματα όπως παλιότερα. Μας αντιμετωπίζουν περισσότερο ως δημόσιους υπαλλήλους τέταρτης τάξης, θα έλεγα. Ο στρατός έχει χάσει την ταυτότητά του, δε μας λαμβάνουν σοβαρά υπόψη...»

Διακρίνονται σε 1 αξιωματικό με υψηλή αρχαιότητα προερχόμενο από σχολή, σε 1 υπαξιωματικό με υψηλή αρχαιότητα προερχόμενο από προκήρυξη και 1 υπαξιωματικό με χαμηλή αρχαιότητα, προερχόμενη από σχολή.

Επιπλέον, 4 συμμετέχοντες θεωρούν ότι η γνώμη των πολιτών δεν θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη καθώς δεν έχουν αξιόπιστη εικόνα και γνώση για να βασιστεί κανείς, αποτελούν «όχλο» που «άγεται και φέρεται», «εκπαιδεύεται στο τι να πιστεύει» ή ότι μεταβάλλεται ανάλογα με τις συγκυρίες:

«Ο μέσος πολίτης για μένα δεν αποτελεί κριτήριο (...) δηλαδή θεωρώ το μέσο πολίτη ότι έχει λάθος άποψη για πολλά θέματα. - ή ημιμάθεια ή άγνοια»

«Η κοινωνία δυστυχώς (..) δεν (.) μορφώνεται· εκπαιδεύεται στο τι να πιστεύει»

«Νομίζω ότι η στάση της ελληνικής κοινωνίας διαμορφώνεται από την εκπαίδευση... ως (ε) ιστορικές αναπαραστάσεις, όπως διδάσκονται στα σχολικά εγχειρίδια, έχουν πολλές (ε) - πολλά προβλήματα, είναι προσανατολισμένες... στη διαμόρφωση εθνικής συνείδησης»

«Η κοινωνία είναι όχλος και ακολουθεί αυτούς οι οποίοι βγαίνουν και υποστηρίζουν κάποιες θέσεις και από πίσω μπορεί να κρύβουν κι άλλα πράγματα»

Και οι 4 έχουν υψηλή αρχαιότητα, οι 3 είναι αξιωματικοί και οι 2 εξ αυτών προέρχονται από στρατιωτική σχολή.

Αξίζει να σημειωθεί ακόμη ότι 4 συμμετέχοντες αναφέρουν ότι οι πολίτες τείνουν να κατατάσσουν τους στρατιωτικούς στην κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων, και σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα των πιο μέτριων από αυτών, ή και να τους βλέπουν ως

«παιδιά για όλες τις δουλειές», αναδεικνύοντας τον αρνητικό χρωματισμό με τον οποίο θεωρούν τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα:

«αλλά υπάρχουν φωνές που, ναι, που μας κατατάσσουν στην κατηγορία των δημοσίων υπαλλήλων»

«Πιστεύω μας έχουν για τεμπελάκηδες»

«Θεωρούν ότι είμαστε ένα κομμάτι δημοσίων υπαλλήλων»

«...Μας αντιμετωπίζουν περισσότερο ως δημόσιους υπαλλήλους τέταρτης τάξης, θα έλεγα»

2 εξ' αυτών είναι υπαξιωματικοί, έχουν χαμηλή αρχαιότητα και προέρχονται από προκήρυξη, ενώ οι άλλοι 2 είναι αξιωματικοί, έχουν υψηλή αρχαιότητα και προέρχονται αμφότεροι από στρατιωτική σχολή.

Τέλος, σε μία συνέντευξη γίνεται αναφορά και στις παραμέτρους της ηλικίας, του χρόνου και του τόπου, ως κριτηρίων διακύμανσης των κοινωνικών αναπαραστάσεων και του τρόπου αντιμετώπισης από την κοινωνία: *«Βέβαια η νεολαία δε μας βλέπει όπως παλιότερα. Ηλικίες 20-23 και κάτω... Στο χωριό που μένω βλέπουν καλύτερα τη στολή απ' ότι σε μεγαλופόλεις όπως η Αθήνα. Όπως και η αντιμετώπιση είναι λίγο καλύτερη στην επαρχία απ' ότι στις μεγαλופόλεις»*. Ο συγκεκριμένος συμμετέχων είναι ανώτερος αξιωματικός, με υψηλή δηλαδή αρχαιότητα, και προέρχεται από στρατιωτική σχολή.

Σχετικά με **τα ενσυνείδητα συναισθήματα και τη συλλογική αυτοεκτίμηση**, όπως κατ' αντιστοιχία με την προηγούμενη θεματική ενότητα, αναφέρεται αδρά και για λόγους οικονομίας ότι:

α) το ενσυνείδητο συναίσθημα της υπερηφάνειας κυριαρχεί στις περισσότερες συνεντεύξεις, ακόμη και στην περίπτωση που η ανατροφοδότηση που λαμβάνουν οι συμμετέχοντες από τη στάση της κοινωνίας απέναντι τους και τις σχετικές αναπαραστάσεις είναι είτε αρνητική είτε αδιάφορη/ουδέτερη, ενώ τα συναισθήματα της ντροπής και της ενοχής αναφέρονται από μεμονωμένα έως καθόλου.

β) η συλλογική αυτοεκτίμηση των στρατιωτικών που συμμετείχαν στο δείγμα είναι συνολικά υψηλή, ακόμη και στις περιπτώσεις που η αντίληψη τους για τις αναπαραστάσεις που κυριαρχούν στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας γύρω από τη στρατιωτική ταυτότητα λαμβάνει αρνητικό πρόσημο.

3. Σύνδεση στρατιωτικού παρελθόντος και προσωπικού συναισθήματος

Στην τρίτη θεματική ενότητα που σχηματίστηκε από τη σχετική ανάλυση των δεδομένων γίνεται λόγος για τη στάση τόσο των ίδιων των συμμετεχόντων όσο και για τις αναπαραστάσεις της κοινωνίας σε ό,τι αφορά σημαντικά γεγονότα της ιστορίας της χώρας

που έχουν συνδεθεί συνειρμικά με τη δράση του Στρατού. Επιχειρείται έτσι να δοθεί απάντηση στο σκέλος του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος, η προβληματική του οποίου εστιάζεται στο κατά πόσο η ιστορία και ειδικότερα η στρατιωτική, σχετίζεται κατά πρώτον με ενσυνείδητα συναισθήματα των στρατιωτικών, και συγκεκριμένα με ντροπή, ενοχή ή υπερηφάνεια, και κατά δεύτερον με τη συλλογική αυτοεκτίμησή τους.

Βρέθηκε καταρχήν ότι τα πιο σημαντικά ιστορικά γεγονότα που μνημόνευσαν οι συμμετέχοντες είναι α) ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με το Έπος της Πίνδου και τη μετέπειτα Κατοχή, και β) η επταετής δικτατορία με το Πολυτεχνείο και το πραξικόπημα στην Κύπρο. Λιγότεροι αναφέρθηκαν στην Επανάσταση του '21, τη Μικρασιατική Καταστροφή, τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο, ενώ μεμονωμένες περιπτώσεις απέφυγαν να απαντήσουν.

Αναφορικά με τις σπουδαίες προσωπικότητες της στρατιωτικής ιστορίας της χώρας, το όνομα των οποίων εμπνέει σεβασμό και θαυμασμό τόσο στους ίδιους όσο και στην κοινωνία γενικότερα, οι περισσότεροι συμμετέχοντες ξεχώρισαν τον Κολοκοτρώνη και τον Πλαστήρα, ενώ κάποιοι ανέφεραν ακόμη τον Κατσιμήτρο, τον Καραϊσκάκη, τον Δαβάκη, τον Παπάγο. Από την άλλη, αναφορικά με προσωπικότητες της στρατιωτικής ιστορίας που στιγμάτισαν με τη δράση τους το θεσμό του στρατεύματος και συνδέθηκαν στα όμματα της κοινωνίας με συναισθήματα ντροπής ή ενοχής, οι περισσότεροι απέφυγαν να απαντήσουν. Μεμονωμένες αναφορές έγιναν στον Παπαδόπουλο και τον Ιωαννίδη.

Στους πίνακες 7 και 8 παρουσιάζονται αναλυτικά οι αναφορές στα εν λόγω ιστορικά γεγονότα και μορφές.

Πίνακας 6. Αναφορές σε ιστορικά γεγονότα σχετικά με τη δράση του Στρατού

<u>ΓΕΓΟΝΟΤΑ</u>	<u>ΒΑΘΜΟΣ</u>	<u>ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ</u>	<u>ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ</u>
Β΄ ΠΠ – Έπος 1940	6 Αξκοί - 4 Υπξκοί.	7 με υψηλή - 3 με χαμηλή	6 από Σχολή – 4 με προκήρυξη
Επταετία 1967-74/ Κύπρος	5 Αξκοί – 3 Υπξκοί.	5 με υψηλή – 3 με χαμηλή	5 από Σχολή – 3 με προκήρυξη
Επανάσταση 1821	4 Αξκοί – 1 Υπξκός	5 με υψηλή	4 από Σχολή – 1 με προκήρυξη
Μικρασιατική Καταστροφή	1 Αξκός – 3 Υπξκοί	2 με υψηλή – 2 με χαμηλή	2 από Σχολή – 2 με προκήρυξη
Βαλκανικοί Πόλεμοι	1 Αξκός – 2 Υπξκοί	2 με υψηλή - 1 με χαμηλή	1 από Σχολή – 2 με προκήρυξη
Α΄ ΠΠ	Υπξκός	με χαμηλή	με προκήρυξη
Εμφύλιος Πόλεμος	Υπξκός	με υψηλή	με προκήρυξη
Καμία αναφορά	2 Υπξκοί	1 με υψηλή – 1 με χαμηλή	2 με προκήρυξη

Πίνακας 7. Αναφορές σε προσωπικότητες που συνδέθηκαν με τη δράση του Στρατού

<u>ΜΟΡΦΕΣ</u>	<u>ΒΑΘΜΟΣ</u>	<u>ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ</u>	<u>ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ</u>
Κολοκοτρώνης	3 Αξκοί - 2 Υπξκοί.	3 με υψηλή - 2 με χαμηλή	4 από Σχολή – 1 με προκήρυξη
Πλαστήρας	2 Αξκοί – 1 Υπξκός.	2 με υψηλή – 1 με χαμηλή	3 από Σχολή
Κατσιμήτρος	2 Αξκοί	με υψηλή	2 από Σχολή
Καραϊσκάκης	2 Υπξκοί	με χαμηλή	1 από Σχολή – 1 με προκήρυξη
Δαβάκης	Αξκός	με υψηλή	από Σχολή
Παπάγος	Υπξκός	με χαμηλή	με προκήρυξη
Παπαδόπουλος	Αξκός	με υψηλή	από Σχολή
Ιωαννίδης	Αξκός	με υψηλή	από Σχολή
Καμία αναφορά	3 Αξκοί – 3 Υπξκοί	4 με υψηλή – 2 με χαμηλή	2 από Σχολή – 4 με προκήρυξη

Φαίνεται συνεπώς ότι:

α) Στο σύνολο των 8 αξιωματικών του δείγματος όλοι έκαναν τουλάχιστον μία αναφορά στα σημαντικά γεγονότα της νεότερης ιστορίας που συνδέθηκαν με τη δράση του Στρατού, ενώ αντίθετα μόνο οι 5 από τους συνολικά 7 υπαξιωματικούς απάντησαν. Στις ερωτήσεις όμως σχετικά με τις προσωπικότητες πολλοί συμμετέχοντες αρνήθηκαν ή απέφυγαν να απαντήσουν σε μεγάλο ποσοστό, ανεξαρτήτως βαθμού. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί ότι παρατηρήθηκε μεγάλη αριθμητική απόκλιση υπέρ των αξιωματικών ως προς την αναφορά της Επανάστασης του '21 (4 αξιωματικοί έναντι μόνο ενός υπαξιωματικού).

β) Ως προς την αρχαιότητα δεν παρατηρήθηκε κάποια διαφοροποίηση στις απαντήσεις των συμμετεχόντων, αφού οι περισσότεροι συμμετέχοντες χαρακτηρίζονται από υψηλή αρχαιότητα (9 στους 15) και επομένως το ότι δεν ανέφεραν καμία προσωπικότητα σε βαθμό διπλάσιο από τους συμμετέχοντες με χαμηλή, δεν δηλώνει κάτι.

γ) Από την άλλη, παρότι οι στρατιωτικοί του δείγματος που προέρχονται από κάποια στρατιωτική σχολή πλειοψηφούσαν αρκετά σε σύγκριση με εκείνους που εισήλθαν με προκήρυξη (9 έναντι 6 αντίστοιχα), απάντησαν όλοι αναφέροντας τουλάχιστον ένα σημαντικό γεγονός. Αντιθέτως, οι δεύτεροι απάντησαν σε αρκετά μικρότερο αναλογικά ποσοστό: μόνο 4 στους 6 συμμετέχοντες. Κάτι ανάλογο παρατηρήθηκε και στις ερωτήσεις για τις προσωπικότητες, όπου από τους πρώτους δεν έκαναν καμία αναφορά μόνο δύο στους εννέα, ενώ από τους δεύτερους δεν απάντησαν τέσσερις στους έξι.

Αυτές ήταν και οι σημαντικότερες διαφορές ανάμεσα στις ανεξάρτητες μεταβλητές της έρευνας ως προς την τρίτη θεματική. Πρέπει να υπογραμμιστεί, ωστόσο, ότι αναφορικά με τα ενσυνείδητα συναισθήματα που προκαλεί η αναφορά στα ανωτέρω γεγονότα και

συμβάντα, παρατηρήθηκε το ίδιο φαινόμενο που περιγράφηκε αναλυτικά και στην πρώτη θεματική ενότητα: οι συμμετέχοντες ήταν γενικώς πιο πρόθυμοι να δηλώσουν το αίσθημα υπερηφάνειας τόσο ως στρατιωτικοί αλλά και ως Έλληνες, όταν γινόταν μνεία στα αναφερθέντα ιστορικά γεγονότα και προσωπικότητες, αλλά όχι αυτά της ντροπής και της ενοχής, εκτός από μία μεμονωμένη περίπτωση που, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, δήλωσε ότι νιώθει ντροπή ως στρατιωτικός για την περίοδο της επταετούς δικτατορίας. Οι υπόλοιποι συμμετέχοντες απεναντίας, παρότι αναφέρθηκαν σε μεγάλο βαθμό στη συγκεκριμένη περίοδο, κράτησαν μια πιο αδιάφορη και αποστασιοποιημένη στάση. Το ίδιο παρατηρήθηκε και στις δύο μεμονωμένες περιπτώσεις οι οποίες έκαναν αναφορά σε προσωπικότητες που συνδέθηκαν με τη δράση τους με την περίοδο εκείνη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Αφορμή της παρούσας μελέτης υπήρξε καταρχήν η επιθυμία του ερευνητή για εκ νέου ανάδειξη της σημασίας που έχει η κοινωνική ταυτότητα για την ευημερία, το προσωπικό νόημα και τον υπαρξιακό προσανατολισμό του ατόμου, θέμα που έχει μελετηθεί σε βάθος ώστε η βιβλιογραφία του κλάδου να βριθεί αναφορών (ενδεικτικά βλ. ανωτέρω: James, 1890; Durkheim, 1898; Wundt, 1916; McDougal, 1920; Tajfel & Turner, 1979; Halbwachs, 1980; Moscovici, 1989; Turner et al, 1994; Simon et al, 1995). Έπειτα, στόχος της μελέτης πιο συγκεκριμένα υπήρξε η διερεύνηση της σημασίας της στρατιωτικής ταυτότητας για την κοινωνική ομάδα των στρατιωτικών, των συναισθημάτων με τα οποία είναι συνυφασμένη, και της αυτοεκτίμησης που αυτοί έχουν για το γεγονός ότι είναι μέλη της εν λόγω κοινωνικής κατηγορίας, μέσα από τη διερεύνηση του τι πιστεύουν για την εικόνα τους στην κοινωνία και για τις αναπαραστάσεις που κυριαρχούν για το θεσμό των Ε.Δ.

Μάλιστα, το θέμα της σύνδεσης της στάσης και των κοινωνικών αναπαραστάσεων αναφορικά με τη στρατιωτική ταυτότητα, με την αυτοεκτίμηση και τα ενσυνείδητα συναισθήματα των στρατιωτικών, δεν είχε μέχρι πρότινος διερευνηθεί επαρκώς και περιοριζόταν στη μελέτη κυρίως περιπτώσεων βετεράνων πολέμου. Επίσης, ενδιαφέροντα πορίσματα σχετικά με τη σύνδεση κοινωνικής ταυτότητας, αναπαραστάσεων, ενσυνείδητων συναισθημάτων και αυτοεκτίμησης εντοπίζονται και στη μελέτη των διάφορων μειονοτήτων, όπως η ΛΟΑΤΚΙ ή οι διάφορες εθνοτικές, φυλετικές, θρησκευτικές. Έχουν ήδη αναφερθεί ενδεικτικά οι μελέτες των Doosje et al (1998), Liu et al (1999), Spinner-Halev & Theiss-Morse (2003), Fryberg (2004), Liu & Hilton (2005), Dresser-Hawke & Liu (2006), Leary (2007), Szymanski (2008), Μαντόγλου (2014) και Orazem et al (2016). Η παρούσα μελέτη ανοίγει νέες προοπτικές καθώς φέρνει στο προσκήνιο το φαινόμενο της στάσης των στρατιωτικών απέναντι στην κοινωνική τους ταυτότητα και την εικόνα που έχουν για τις σχετικές αναπαραστάσεις της κοινωνίας, καθώς και το πώς οι τελευταίες συνδέονται με την αυτοεκτίμησή τους. Αυτοεκτίμηση, η οποία έχει άμεση σχέση με την ηθική τους στάθμη και την επαγγελματική ετοιμότητα και εγρήγορσή τους, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ο παράγοντας της έγερσης συναισθημάτων σχετικών με την υπαγωγή σε κοινωνική ομάδα.

Σύμφωνα με τα ευρήματα, φαίνεται ότι το συναίσθημα της υπερηφάνειας ειδικότερα συνδέεται θετικά με τις θετικές κοινωνικές αναπαραστάσεις αλλά και τη θετική αντίληψη που έχουν οι ίδιοι οι στρατιωτικοί για το θεσμό των Ενόπλων Δυνάμεων και την κοινωνική

κατηγορία στην οποία ανήκουν. Επίσης, η συλλογική τους αυτοεκτίμηση φαίνεται να είναι επαρκής έως υψηλή και βρέθηκε ότι συνδέεται θετικά με τη θετική στάση τους απέναντι στο θεσμό και εικόνα τους για το πώς τους βλέπει η κοινωνία, όπως και με το αίσθημα υπερηφάνειας το οποίο τους χαρακτηρίζει ως μέλη της ομάδας των Ε.Δ. Ωστόσο, δεν παρατηρήθηκε σύνδεση ανάμεσα στα ενσυνείδητα συναισθήματα της ντροπής και της ενοχής με τις διαστάσεις της στρατιωτικής ταυτότητας που μελετήθηκαν, καθώς και με την αυτοεκτίμηση. Το φαινόμενο αυτό ενδέχεται να οφείλεται εν μέρει και στην αποστασιοποίηση των συμμετεχόντων από τα συγκεκριμένα συναισθήματα – «ταμπού», καθώς είναι συνυφασμένα με χαμηλό ηθικό και επαγγελματική δυσαρέσκεια. Ενδεχομένως, αν η συγκεκριμένη μελέτη λάμβανε χώρα σε απόστρατους, οι οποίοι έχουν πιο βαθιά χαραγμένες στη μνήμη τους αναπαραστάσεις της δράσης του στρατεύματος τον περασμένο αιώνα και δεν υφίσταται γι' αυτούς το διακύβευμα τυχόν επιπτώσεων στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία, τα αποτελέσματα να ήταν διαφορετικά ως προς το εν λόγω ζήτημα.

Επιπλέον, υπογραμμίζεται ότι η δειγματοληψία ήταν τύπου σκοπιμότητας, ώστε να συμπεριληφθούν στελέχη και από τους τρεις κλάδους των Ε.Δ., διάφορων ειδικοτήτων, βαθμού και χρόνου υπηρεσίας, από διακριτές μονάδες και σχηματισμούς. Από τις κοινωνικο-δημογραφικές μεταβλητές που χαρακτήριζαν το δείγμα ξεχώρισαν μεθοδολογικά τρεις, οι οποίες ελήφθησαν υπόψη κατά την ανάλυση των δεδομένων και την εξαγωγή πορισμάτων. Αυτές είναι ο βαθμός, η αρχαιότητα που στην προκειμένη περίπτωση περιλαμβάνει αποκλειστικά τα έτη υπηρεσίας, δηλαδή αναλογεί στην εργασιακή εμπειρία, και η προέλευση, τουτέστιν η εισαγωγή ή μη στις Ε.Δ. μέσω στρατιωτικής σχολής. Η διαλογή των εν λόγω ανεξάρτητων μεταβλητών έγινε με βάση της αρχές της σπουδαιότητας, της βαρύτητας και σημασίας τους δηλαδή για τον ερευνητικό σκοπό, καθώς και της αναλογικότητάς τους σε σχέση με το όλο δείγμα.

Περαιτέρω, φάνηκε ότι οι στρατιωτικοί που έχουν εισέλθει στις Ε.Δ. μέσω προκήρυξης/διαγωνισμού αποφεύγουν, ανεξαρτήτως βαθμού και αρχαιότητας, αναφορές σε εξέχοντα γεγονότα και προσωπικότητες της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας του τόπου που έχουν συνδεθεί είτε με θετικό είτε με αρνητικό πρόσωπο με τη δράση του στρατεύματος, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο αναλογικά απ' ότι οι συνάδελφοί τους οι οποίοι έχουν φοιτήσει σε στρατιωτικές παραγωγικές σχολές. Το φαινόμενο αυτό μπορεί να οφείλεται είτε σε άγνοια είτε σε φόβο, ενδεχομένως επειδή δεν έχουν λάβει αντίστοιχη στρατιωτική εκπαίδευση συγκριτικά με τους δεύτερους, ενώ παράλληλα τέτοιου είδους

ιστορικές αναφορές συχνά συνδέονται ασυναίσθητα με πολιτικές τοποθετήσεις. Σε κάθε περίπτωση ανοίγει ακόμη ένα θέμα για μελλοντική διερεύνηση.

Παράλληλα, 4 στους 6 συμμετέχοντες που προήλθαν από προκήρυξη φαίνεται να εκδηλώνουν δυσφορικά συναισθήματα για θέματα μέριμνας και επιμελητείας σε ό,τι αφορά την επαγγελματική και προσωπική ζωή του στρατιωτικού, όπως απογοήτευση ή θυμό, σε αντιδιαστολή με έναν μόνο συμμετέχοντα από τους εννέα που προέρχονται από στρατιωτική σχολή. Σε καμία από τις τέσσερις αυτές περιπτώσεις, όμως, δεν εκφράζονται ενσυνείδητα συναισθήματα ντροπής ή ενοχής.

Επιπρόσθετα, διαπιστώθηκε ότι τέσσερις υποψήφιοι, όλοι με υψηλή αρχαιότητα, δηλαδή αναλογικά σχεδόν το 1/3 των συμμετεχόντων, δε θεωρούν την άποψη της κοινωνίας αξιόπιστη και σταθερή ώστε να βασιστεί κανείς σε αυτή. Η εν λόγω παρατήρηση δείχνει μια σαφή επίδραση της εργασιακής εμπειρίας και του χρόνου υπηρεσίας στον τρόπο που οι στρατιωτικοί αξιολογούν την ανατροφοδότηση που εισπράττουν σχετικά με το ρόλο και το έργο τους από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Τέλος, από μεθοδολογική οπτική, μια άλλη σημαντική συμβολή της παρούσας έρευνας στην υπάρχουσα βιβλιογραφία, έγκειται στο ότι διεξήχθη με προφορικές διαζώσεις συνεντεύξεις, που απομαγνητοφωνήθηκαν και αποδελτιώθηκαν για τη συλλογή και ανάλυση των δεδομένων. Ακόμη, οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα στο στρατιωτικό περιβάλλον όπου εργάζονταν οι συμμετέχοντες, δηλαδή σε αμιγώς νατουραλιστικό πλαίσιο. Σε αυτό συνέβαλε η διπλή ιδιότητα του ερευνητή και ως στρατιωτικού και η συνακόλουθη φυσική πρόσβαση που διέθετε στο χώρο εργασίας των συμμετεχόντων.

Περιορισμοί

Καταρχήν η έρευνα εστίασε στις κοινωνικές αναπαραστάσεις, τις προσωπικές αντιλήψεις και τα ενσυνείδητα συναισθήματα των στρατιωτικών σε ό,τι αφορά το θεσμό των Ε.Δ. γενικώς, σ' αυτό που θεωρείται συνολικά ως «στράτευμα». Δεν έλαβε υπόψη τυχόν διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους τρεις κλάδους των Ε.Δ., δηλαδή το Στρατό Ξηράς, το Πολεμικό Ναυτικό και την Πολεμική Αεροπορία. Ως γνωστό καθένας από τους τρεις αυτούς κλάδους έχει τη δική του ξεχωριστή ιστορία, παράδοση και ταυτότητα, και συνεπώς διακριτό αντίκτυπο στη συλλογική μνήμη της κοινωνίας. Αλλά και πέρα από τις ερωτήσεις και τους θεματικούς άξονες που διαμορφώθηκαν, και στο επίπεδο της σύνθεσης του δείγματος ο ΣΞ και η ΠΑ είχαν επαρκή αντιπροσώπευση στο πλαίσιο της ποιοτικής μεθοδολογίας έρευνας, ενώ αντίθετα το ΠΝ εκπροσωπούσε μόνο έναν συμμετέχων.

Ένας ακόμη βασικός περιορισμός υπήρξε η έλλειψη αρκετών γυναικών στο δείγμα, ώστε να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με τη μεταβλητή «φύλο». Η

συνέντευξη της μίας συμμετέχουσας έδειξε ότι σε ανάλογη μελέτη όπου θα συμπεριλαμβάνονταν περισσότερες γυναίκες στο δείγμα ενδέχεται να παρατηρηθούν σημαντικές μεταβολές τόσο στα ενσυνείδητα συναισθήματα όσο και στη συλλογική αυτοεκτίμηση απόρροια της δράσης της εν λόγω μεταβλητής. Στην ίδια λογική βάση, η έρευνα δεν έλαβε υπόψη τυχόν διαφοροποιήσεις στα υπό μελέτη φαινόμενα οφειλόμενες στην επίδραση της διαφορετικής ηλικίας άρα και αναπαραστάσεων και κοσμοαντίληψης των στελεχών, σε ένα φάσμα 20 έως 60 έτη, αλλά περιορίστηκε στη μεταβλητή της αρχαιότητας που παραπέμπει κυρίως στην εργασιακή εμπειρία και εξοικείωση με το στρατιωτικό περιβάλλον. Αυτό προέκυψε για λόγους οικονομίας, λόγω των περιορισμών σε χώρο, χρόνο και διαθέσιμους πόρους, καθώς η συμπερίληψη και της ηλικίας (ή και του φύλου) στις ήδη υφιστάμενες ανεξάρτητες μεταβλητές θα άνοιγε κατά πολύ το εύρος της μελέτης.

Επιπροσθέτως, λόγω της φύσης της μεθοδολογίας που εφαρμόστηκε, η έρευνα περιορίστηκε σε απλή σύνδεση των παραγόντων και όχι σε μελέτη μιας ενδεχόμενης ρυθμιστικής ή διαμεσολαβητικής σχέσης μεταξύ τους, πόσο μάλλον αιτιώδους σχέσης. Ειδικά για το ενσυνείδητο συναίσθημα της υπερηφάνειας, παρότι βρέθηκε ότι συνδέεται θετικά με τις θετικές κοινωνικές αναπαραστάσεις, τη θετική προσωπική στάση και την αυτοεκτίμηση πάνω στην κοινωνική ταυτότητα, δε στοιχειοθετήθηκε ότι δρα ως διαμεσολαβητική ή ρυθμιστική μεταβλητή ανάμεσά τους.

Τέλος, όπως αναφέρουν οι Σταμόπουλος και Προδρομίτης (2023), η εγγενής υποκειμενικότητα της ποιοτικής μεθολογίας, καθώς και η διττή ιδιότητα του συνεντευκτή (πέρα από ψυχολόγου-μελετητή και στρατιωτικού), αναδεικνύουν διαρκώς τον ελλοχεύοντα κίνδυνο για ασυναίσθητη εκδήλωση προκατάληψης και μεροληψιών εις βάρος της αντικειμενικότητας και εγκυρότητας της όλης διαδικασίας συλλογής-ανάλυσης-ερμηνείας των δεδομένων και εξαγωγής συμπερασμάτων (Bryman, 2012). Για τον περιορισμό του εν λόγω κινδύνου, απαραίτητη υπήρξε η διαρκής αναστοχαστική και μεταθεωρητική κριτική από τον ερευνητή σε όλα τα στάδια της εκπόνησης της παρούσας εργασίας, καθώς και η δυνατότητα επικοινωνίας του, λόγω της στρατιωτικής του ιδιότητας, με τους συμμετέχοντες σε δεύτερο χρόνο, ώστε να περιοριστεί στο μέγιστο δυνατό βαθμό ο ανωτέρω κίνδυνος (Ίσαρη & Πουρκός, 2015).

Μελλοντικές προοπτικές

Σε συνέχεια των όσων αναφέρθηκαν στην ενότητα των περιορισμών, μελλοντικές κατευθύνσεις του θέματος του παρόντος πονήματος θα μπορούσαν να είναι η συμπερίληψη

του φύλου, της ηλικίας και των κλάδων των Ε.Δ. ως ανεξάρτητων μεταβλητών. Ακόμη, θα είχε ενδιαφέρον να διεξαχθεί αντίστοιχη έρευνα και σε απόστρατο πληθυσμό για την συγκριτική αντιπαράθεση των ευρημάτων, ώστε να μελετηθούν περισσότερο τα ενσυνείδητα συναισθήματα της ντροπής και της ενοχής σχετικά με τη στρατιωτική ταυτότητα, τα οποία δύσκολα αναφέρονται από τον ενεργό επαγγελματικά πληθυσμό.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πλήθος ερευνών μέχρι τώρα έχουν φωτίσει το θέμα των κοινωνικών ταυτοτήτων, καθώς και το πώς αυτές σχετίζονται με την αυτοεκτίμηση του ατόμου. Στο παρόν πόνημα μελετήθηκε η στρατιωτική κοινωνική ταυτότητα, μέσα από τις αντιλήψεις στελεχών των Ενόπλων Δυνάμεων για το θεσμό και την εικόνα που εκπέμπουν στους πολίτες, τις αντιλήψεις τους για τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που επικρατούν σε επίπεδο ελληνικής κοινωνίας σχετικά με το ρόλο και το έργο των Ε.Δ, καθώς και την επίδραση ιστορικών γεγονότων του περασμένου κυρίως αιώνα στη διαμόρφωση των κυρίαρχων κοινωνικών αναπαραστάσεων. Διερευνήθηκαν ακόμη τα ενσυνείδητα συναισθήματα της υπερηφάνειας, της ντροπής και της ενοχής των στρατιωτικών, όπως και το πώς αυτά συνδέονται με την επαγγελματική κοινωνική τους ταυτότητα, αλλά και με τη συλλογική αυτοεκτίμηση που οι ίδιοι έχουν λόγω του ότι ακριβώς ανήκουν στη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν καταρχήν τη θετική σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα σε μια θετικά προσδιορισμένη κοινωνική ταυτότητα με το αίσθημα της υπερηφάνειας και την υψηλή αυτοεκτίμηση. Ακόμη, καταδεικνύουν την προσπάθεια που οφείλει διαρκώς να καταβάλει η πολιτική και η στρατιωτική ηγεσία του τόπου για τη βελτίωση της εικόνας του θεσμού των Ε.Δ., μέσω της συνεχούς ανάδειξης του έργου και της συμβολής του στρατεύματος τόσο με τη δράση του στο ιστορικό παρελθόν όσο και με το συνολικό κοινωνικό του έργο και προσφορά στη σημερινή εποχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brentano, F. (1874). Psychologie vom empirischen Standpunkt, Leipzig: Duncker & Humblot, 1874.*
- Dresler-Hawke, E., & Liu, J. H. (2006). Collective shame and the positioning of German national identity. *Psicología Política, 32*, 131–153.
- Doosje, B., Branscombe, N. R., Spears, R., & Manstead, A. S. R. (1998). Guilty by association: When one's group has a negative history, *Journal of Personality and Social Psychology, 75*(4), 872–886.
- Fryberg, S. (2004). *American Indian Social Representations: Do They Honor or Constrain American Indian Identities?* California: Stanford University.
- Halbwachs, M. *The collective memory* New York Harper and Row 1980.
- Hogg, M. & Vaughan, G. (2010). *Social Psychology* (6th ed.). Harlow: Pearson Education).
- Husserl, E., 1900, *Logische Untersuchungen. Erster Teil: Prolegomena zur reinen Logik.* Leipzig: Verlag von Veit und Comp.
- Ίσαρη Φ. & Πουρκός Μ. (2015). *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας*. Αθήνα: ΣΕΑΒ
- Kelly, G. A. (1955). *The psychology of personal constructs*. New York: Norton.
- Kuhn, T. (1970). The Structure of Scientific Revolutions, Chicago: University of Chicago Press*
- Leary, M. R. (2007). Motivational and emotional aspects of the self. *Annual Review of Psychology, 58*, 317-34
- Liu, J. H., Wilson, M. S., McClure, J., & Higgins, T. R. (1999). Social identity and the perception of history: Cultural representations of Aotearoa/New Zealand. *European Journal of Social Psychology, 29*(8), 1021–1047
- Liu, J. H., & Hilton, D. J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology, 44*(4), 537– 556.
- Lühtanen, R. & Crocker, J., (1992). *A Collective Self-esteem Scale: Self-Evaluation of One's Social Identity*. Buffalo: State University of New York.
- Μαντόγλου, Α., & Μελέτη, Κ. (2013). Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών. Αθήνα: Πεδίο.
- Μαντόγλου, Α. (2014). Ελλάδα, διακύβευμα μνήμης και λήθης: περηφάνιας, τραύματος και ντροπής. *Ψυχολογία, 21* (3), 262-285.
- Maslow, A. (1962). *Toward a psychology of being*. D Van Nostrand.

- Middleton, D., & Edwards, D. (Eds.). (1990). *Collective remembering*. Sage Publications.
- Moscovici, S. (1989). Des représentations collectives aux représentations sociales. In D. Jodelet (Ed.), *Les représentations sociales* (pp. 62–86). Paris: PUF.
- Orazem, R., Frazier, P., Schnurr, P., Oleson, H., Carlson, F., Litz, B., Sayer, N. (2016). Identity adjustment among Afghanistan and Iraq war veterans with reintegration difficulty. Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27893267/>
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology. Beyond attitudes and behavior*. London, UK: Sage.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg
- Simon, B., Pantaleo, G., & Mummendey, A. (1995). Unique individual or interchangeable group member? The accentuation of intragroup differences versus similarities as an indicator of the individual self versus the collective self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(1), 106–119.
- Spinner-Halev, J. & Theiss-Morse, E. (2003). *National Identity and Self Esteem*, Cambridge University.
- Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://doi.org/10.1017/S1537592703000379>
- Straub, J. (1993). Collective memory and collective past as constituents of culture: An action-theoretical and culture-psychological perspective. *Schweizersche Zeitschrift für Psychologie / Revue suisse de psychologie*, 52(2), 114–121.
- Σταμούλος και Προδρομίτης (2023), *Ψυχοκοινωνικοί κίνδυνοι εργασίας στις αστικές συγκοινωνίες: διερευνητική προσέγγιση της υπάρχουσας αντίληψης από άτομα ευθύνης των οργανισμών*». Διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://doi.org/10.26262/hjp.v20i3.9368>
- Szymanski, D. (2008). The Roles of Gender Role Conflict and Internalized Heterosexism in Gay and Bisexual Men's Psychological Distress: Testing Two Mediation Models. *Psychology of Men & Masculinity*, 9 (1), 40-54
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33- 37). Brooks/Cole
- Τσίτος, Β. (2022). *Εμφυλές αναπαραστάσεις για τη φιλία μαθητών/τριών γενικών λυκείων*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, κεφ. 13.1.6.

Τσιώλης, Γ. (2018). Θεματική ανάλυση ποιοτικών δεδομένων. Στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ), Ερευνητικές διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Θεωρητικές-Μεθοδολογικές Συμβολές και Μελέτες Περίπτωσης. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης

Turner, J. C., Oakes, P. J., Haslam, S. A., & McGarty, C. (1994). Self and collective: Cognition and social context. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 454– 463.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Α»

ΕΝΤΥΠΟ ΣΥΓΚΑΤΑΘΕΣΗΣ ΜΑΓΝΗΤΟΦΩΝΗΣΗΣ

Η μαγνητοφώνηση της συνέντευξης αποτελεί χρήσιμο κομμάτι για τη συλλογή δεδομένων για τους σκοπούς της έρευνας. Το αν θα δώσετε την συγκατάθεσή σας για την μαγνητοφώνησή της είναι καθαρά *δική σας απόφαση*.

Πριν δώσετε την συγκατάθεσή σας για τη μαγνητοφώνηση των συνεδριών, είναι σημαντικό να έχετε κατανοήσει και συμφωνήσει με τις παρακάτω λεπτομέρειες. Απευθυνθείτε στον ερευνητή σε περίπτωση που χρειαστείτε περισσότερες διευκρινήσεις.

- Κατανοώ ότι η μαγνητοφωνημένη συνέντευξη θα χρησιμοποιηθεί **αποκλειστικά και μόνο από τον ερευνητή** καθαρά για **ερευνητικούς σκοπούς** και τηρώντας το απόρρητο των προσωπικών στοιχείων.
- Κατανοώ ότι ο θεραπευτής μου θα κρατήσει το μαγνητοφωνημένο υλικό σε ένα ασφαλές μέρος όπου κανείς άλλος δεν θα έχει πρόσβαση σε αυτό.
- Κατανοώ ότι η μαγνητοφωνημένη συνέντευξη θα διαγράφεται αμέσως μετά την καταγραφή του ηχητικού υλικού.
- Δίνω την συγκατάθεσή μου για την μαγνητοφώνηση της συνέντευξης**
- ΔΕΝ δίνω την συγκατάθεσή μου για την μαγνητοφώνηση της συνέντευξης**

Ημερομηνία:

Υπογραφή Συμμετέχοντα:

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Β»**ΕΝΤΥΠΟ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ**

ΚΛΑΔΟΣ Ε.Δ.:	Σ.Ε.	Π.Ν.	Π.Α.
ΒΑΘΜΟΣ:	ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ		ΥΠΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ
ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ:	ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗ		ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ:	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ		ΠΡΟΚΗΡΥΞΗ
ΗΛΙΚΙΑ:	....		
ΕΤΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ:	<10	10-20	>20
ΦΥΛΟ:	ΑΝΔΡΑΣ		ΓΥΝΑΙΚΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ «Γ»

COLLECTIVE SELF-ESTEEM SCALE (CSES)

		Strongly Disagree	Disagree	Disagree Somewhat	Neutral	Agree Somewhat	Agree	Strongly Agree
1.	I am a worthy member of the social groups I belong to.	1	2	3	4	5	6	7
2.	I often regret that I belong to some of the social groups I do.	1	2	3	4	5	6	7
3.	Overall, my social groups are considered good by others.	1	2	3	4	5	6	7
4.	Overall, my group memberships have very little to do with how I feel about myself.	1	2	3	4	5	6	7
5.	I feel I don't have much to offer to the social groups I belong to.	1	2	3	4	5	6	7
6.	In general, I'm glad to be a member of the social groups I belong to.	1	2	3	4	5	6	7
7.	Most people consider my social groups, on the average, to be more ineffective than other social groups.	1	2	3	4	5	6	7
8.	The social groups I belong to are an important reflection of who I am.	1	2	3	4	5	6	7
9.	I am a cooperative participant in the social groups I belong to.	1	2	3	4	5	6	7
10.	Overall, I often feel that the social groups of which I am a member are not worthwhile.	1	2	3	4	5	6	7
11.	In general, others respect the social groups that I am a member of.	1	2	3	4	5	6	7
12.	The social groups I belong to are unimportant to my sense of what kind of a person I am.	1	2	3	4	5	6	7
13.	I often feel I'm a useless member of my social groups.	1	2	3	4	5	6	7
14.	I feel good about the social groups I belong to.	1	2	3	4	5	6	7
15.	In general, others think that the social groups I am a member of are unworthy.	1	2	3	4	5	6	7
16.	In general, belonging to social groups is an important part of my self image.	1	2	3	4	5	6	7